

יוסי שפנייר

תפוצת גידול הגפן בארץ ישראל בתקופות קדומות על פי מקורות יהודיים ועל פי ממצאי התרבות החומרית*

מבוא

כבר בתקופות קדומות הייתה הגפן אחד מגידולי השדה שהאדם נזקק להם ביותר. נהגו לבצור את פירותיה ומהם למצות מיץ ענבים ויין שבעזרתם השלים האדם את מנת הקלוריות היומית שנזקק לה וגיוון את מזונו.¹ המקורות העוסקים בגפן ובין רבים ומגוונים. ברשימה זו ננסה לעמוד על אזורי גידול הגפן בארץ ישראל בהסתמך

* אני מודה לידידי מר יגאל אושרי, ד"ר יואל אליצור, מר אריה בורנשטיין, ד"ר עמנואל בן נאה, פרופ' אהרון דמסקי, ד"ר צבי הר שפר, ד"ר זהר עמר, ד"ר ישראל רוזנסון, פרופ' יהושע שוורץ וד"ר אבי ששון, שעזרו ושהאירו את עיני בפרטים שונים שסייעו בגיבוש רשימה זו.

1. היין היה חלק חשוב ממזונו של האדם וסיפק כרבע מתצרוכת הקלוריות (600 מתוך 2500) ושליש מצריכת המינימום של ברזל ליום. ראה: מ' ברושי, 'על מזונם של בני ארץ ישראל בתקופה הרומית', **קתדרה** 43, תשמ"ז, עמ' 23; הנ"ל, **על היין בארץ ישראל הקדומה** (ספריית אדם ועמלו 3), תל אביב תשמ"ה, עמ' 3; M. Broshi, 'The Diet of Palestine in the Roman Period - Introductory Notes', *The Israel Museum Journal* V, 1986, p. 46.

שתית יין בתקופת התלמוד הייתה נפוצה ויחסם של חכמים לכך היה מורכב. בנושא זה מקורות רבים, ראה למשל: ש' ולר, **נשים ונשיות בסיפורי התלמוד**, תל אביב 1995, עמ' 81-95; א' שנאן, 'כיסו, כוסו וכעסו, על היין בספרות חז"ל', בתוך: ד' כרם (עורך), **מגוון דעות והשקפות על היין במקורות**, רחובות תשנ"ט, עמ' 37-52. המשק החקלאי הארצישראלי בתקופות הבית השני, המשנה והתלמוד, היה חלק מהעולם ההלניסטי-רומי וניצל את הטכנולוגיות המוכרות בו לשימוש בתוצרי הגפן. ראה: א' ברוך, 'העורך הכלכלי של ירושלים בתקופה ההרודיאנית', **קתדרה** 89, תשנ"ט, עמ' 46-47; K.D. White, *Greek and Roman Technology*, London 1984, pp. 67-68; C. Singer et al. (eds.), *A History of Technology II*, Oxford 1956, pp. 128-139; R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology III*, Leiden 1955, pp. 70-83.

לייצור יין שלא נודעו באזורים אחרים. ראה: ר' פרנקל, 'מכבש היין של ארץ ישראל וסביבותיה בתקופה הביזנטית', בתוך: ש' דר ז' ספראי (עורכים), **הכפר הקדום בארץ ישראל**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 193-207.

על רמיזים מהמקורות היהודיים ועל ממצאי התרבות החומרית.²

2. נזכיר את הספרות הכללית העוסקת בהיבטים הארצישראליים של הגפן והיין ושל גידול גפנים:

תקופת המקרא - ח' ביינארט ומ' זהרי, ערך 'גפן', **אנציקלופדיה מקראית** ב, ירושלים תש"ד, טורים 541-544; ח' ביינארט, ערך 'יין', **אנציקלופדיה מקראית** ג, ירושלים תשכ"ה, טורים 675-682; י' פליקס, **עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחד"ל**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 67-82; הנ"ל, **עולם הצומח המקראי**, רמת גן-גבעתיים 1976, עמ' 17-24. על שלבי עיבוד וגידול הגפנים לאור המקורות ראה: י' בן יעקב, 'להיות לגפן אדרת', בתוך: ע' זהרונאי, **דרך ארץ: אדם וטבע**, תל אביב תשמ"ה, עמ' 42-53; ע' פיינגרש וד' עיטס, **ארץ היין**, תל אביב תשמ"ט; נ' שפירא, 'תעשיית היין לפי המקורות העבריים הקדומים', **קורות** ג, ירושלים-תל אביב תשכ"ג, עמ' 40-72; מ' ברושי, **על היין בארץ ישראל הקדומה** (לעיל, הערה 1); ר' פרנקל וא' איילון, **גפן, גתות ויין בעת העתיקה** (ספריית אדם ועמלו 5), תל אביב תשמ"ט; א' גור, **פירות ארץ ישראל, תולדות ומקורות**, תל אביב תשל"ד, עמ' 25-56 (= A. Goor, 'The History of the Grape-Vine in the Holy Land', *Economic Botany* 20, 1966, pp. 46-64); הנ"ל, 'ינות ארץ-ישראל בימי קדם', **טבע וארץ** ג/א, תשכ"א, עמ' 33-39. מקורות על הגפן והיין אספו ד' אטריז וד' ציפר, **כי האדם עץ השדה**, תל אביב 1968, עמ' 93-109; נ' ליפשיץ וג' ביגר, **כי האדם עץ השדה, עצי ארץ ישראל, אריאל** 124-125, ירושלים תשנ"ח, עמ' 139-142; מ' הראל, **הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 101-99; הנ"ל, **הנוף הטבע והאדם במקרא**, תל אביב 1984, עמ' 70-75. לקראת תערוכות בנושא במוזאונים יצאו קטלוגים מבוארים: ג'ג ווסטנהולץ, **ברכת הארץ הטובה, שבעת המינים של ארץ ישראל**, ירושלים 1998, עמ' 22-25; מ' דייג-מנדלס, **הילולי הגפן והילולות השכר, יין ובירה בימי קדם**, ירושלים 1999; ד' כהן, 'על תרבות הגפן והיין - בישראל ובעמים בעולם העתיק', **בית מקרא** כח/א, תשנ"ב, עמ' 59-69; י' אהרונאי, **אטלס כרטא לתקופת המקרא**, ירושלים 1974, עמ' 19.

ימי הבית השני, המשנה והתלמוד - S.M. Paul, 'Classifications of Wine in Mesopotamian and Rabbinic Sources', *IEJ* 25/1, 1975, pp. 42-44. על הגפן ומפות לתפוצת הגידולים החקלאיים בתקופת המשנה והתלמוד בארץ ישראל ראה: ג' אלון, **תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד** א, תל אביב תשכ"ז, עמ' 100-101 והמפה בעמ' 99; D. Sperber, *Roman Palestine 200-400*, Ramat Gan 1978, pp. 11-29, map p. 27; *ibid.*, *Roman Palestine 200-400 Money and Prices*, Ramat Gan 1974, pp. 115-117. במחקר הארכאולוגי של ייצור היין והשמן עסק פרנקל בעבודת מחקר רחבה: ר' פרנקל, **תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא המשנה והתלמוד**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשמ"ד; Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London-New York 1994, pp. 126-136. י' תבורי, בדיון בנושא מנהגי סדר הפסח, מתייחס גם ליין ולגפן בארץ ישראל: י' תבורי, **פסח דורות, פרקים בתולדות ליל הסדר**, תל אביב 1996, עמ' 132-138. מ' אבי-יונה הציג במפת הגידולים החקלאיים של ארץ ישראל גם את תפוצת הגפן. ראה: מ' אבי-יונה, **אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד**, ירושלים 1966, עמ' 59; י' פליקס, 'החקלאות היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 433.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בחפירות ובסקרים רבים ברחבי הארץ נמצאו מאות רבות של גתות מתקופות שונות. התייחסנו במאמר זה לממצאים המחזקים והמשלימים את תפוסת גידול הגפנים כפי שהיא מובאת במקורות. גם כשהתייחסנו לממצא הארכאולוגי, ראינו לנגד עינינו בעיקר מקומות שבהם מספר הגתות גדול ומשמעותי; התייחסות פרטנית לכל גת וגת בלתי אפשרית במסגרת זו. ליתר דיוק, התייחסנו לתפוצת גתות וכן לשרידים ארכאולוגיים ואמנותיים שבהם מוטיב הגפן מופיע ושניתן לשייכם באופן ברור לאתר מסוים.³

כיום אפשר לגדל גפן בטיפול מינימלי כמעט בכל אזור בארץ,⁴ אך בעבר היה גידול הגפנים קשה יותר. אף על פי כן, תפוצתם של שרידי המתקנים לעיבוד תוצרת הגפן מעידה על גידול הגפן באזור ההר המרכזי, ביהודה ושומרון, באזור הגליל, במישור החוף ואף בנגב. עם זאת, ואולי דווקא בגלל התפוצה הרחבה, ניסינו לייחד את אופי הגידול ולתחום אותו מבחינה גאוגרפית על פי ההקשרים המופיעים

ימי הביניים והעת החדשה - י' ויץ, הגפן, תל אביב תרצ"א; ב' ספרן ונ' הוכברג, ערך 'גפן', א' הדס, ערך 'תעשיית היין', אנציקלופדיה לחקלאות, תל אביב תשל"ו, עמ' 172-200; ש' אביצור, אדם ועמלו, אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני ייצור בארץ ישראל, ירושלים 1976, עמ' 99; ז' עמר, מוצרי מזון ותעשייה מהצומח בארץ ישראל בימי הביניים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 23-25; הנ"ל, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 100-135. כיום מנסים לשחזר חלק מהכלים הקדומים ששימשו לייצור יין, ביניהם גם גתות ומתקני סחיטה. ראה: א' איילון וי' דריי, 'שחזור מתקני ייצור קדומים', בתוך: ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), חוברת המאה של אריאל, אריאל 102-103, תשנ"ד, עמ' 234-238.

3. בפתח הדברים כמה הערות מתודיות. ההתייחסות למקורות היהודיים היא בעיקר לתקופות המקרא, המשנה והתלמוד. הוספנו בסוף כל סעיף תיאורי נוסעים שמייצגים את המצב במאות השנים האחרונות. נגענו גם במוטיבים קישוטיים ואמנותיים שאינם מציינים בהכרח גידול גפן במקום הימצאם, אולם הם בבחינת השלמה לתמונה הכללית והדגשה של היחס החיובי ושל הסמליות שהייתה לגפן. ייתכן שאין התאמה כרונולוגית מלאה בין המקור שהבאנו לבין הממצא הארכאולוגי, אך הצגנו את הדברים בצורה זו על מנת לקבל תמונה על הפוטנציאל הטמון באזור הנסקר, אף שמקור המידע אינו תמיד מאותה תקופה. בסוף הרשימה הבאנו ביבליוגרפיה חלקית המשלימה את המידע על אזורים שבהם יש ממצאים המעידים על גידול גפן, אך הם אינם מוזכרים במקורות היהודיים. כמו כן צירפנו טבלה מסכמת לתפוצת בתי הכנסת שבהם מופיעה הגפן כעיסוי קישוטי, גם כאן מתוך עניין לראות את חשיבותה של הגפן ואת תפוצתה בתקופות הנידונות. לא התייחסנו כאן למקורות היסטוריים זרים בדבר גידול הגפן באזורים שונים שנסקרו. המעוניין יוכל להשלים מקורות אלו בעזרת ספרו של שטרן: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, Jerusalem 1980.

4. תפוצה רחבה זו של הגפן קיימת גם כיום והיא באה לידי ביטוי בתוויות בקבוקי היין המיועדים לייצוא. האזורים בהם מגדלים גפן כיום דומים ומקבילים לאותם אזורים בהם גידלו אותה בעבר. ראה: מ' בן יוסף, יינות ישראל, תל אביב 1997, עמ' 22-25.

במקורות, במגמה להצביע על מאפיינים גאוגרפיים מסוימים של גידול הגפן. אין ספק שתפוצתה הרחבה של הגפן גרמה לכך שהיא חדרה לתרבותו של העולם הקדום באופן עמוק מאוד, ומכאן השימוש הרחב במשלים ובדימויים על אודותיה והפיכתה לסמל לישראל.⁵ יש לציין שבמיוחד בימי הבית השני ובימי מרד בר כוכבא הופיע מוטיב הגפן על גבי מטבעות ועל גבי נרות.⁶

טענתנו אפוא היא כי סמלי הגפן משקפים גם גאוגרפיה מסוימת. הם צמחו בעיקר באזורים גאוגרפיים מסוימים, אותם נציג במאמר זה. ציינו בנפרד סמלי גפן שמהם ניתן ללמוד משהו על תפוצת גידולה, כמו כן, ייחדנו סעיף לשמות היישובים שבהם מוזכרת הגפן. ננסה לעגן את האמירות הכלליות על היות הארץ 'ארץ גפן',

5. מעט על השקפת חז"ל בנושא היין ראה: א' שזן (לעיל, הערה 1). באמנות של תקופת העת העתיקה ושל ימי הביניים, מופיעים הגפן וחלקיה השונים, וכן מופיעים כלי אגירת היין וכלי העיבוד שהפכו לסמלים משמעותיים. ראה בהרחבה: E.R. Goodenough, *Jewish Symbols of the Greco-Roman Period V*, New York 1956, pp. 99-111; וכן: R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*, Leiden 1988, p. 318. על הגפן כסמל לישראל במקורות שונים ראה בהרחבה: י' פליקס, 'הגפן כסמל לישראל', **טבע וארץ בתנ"ך**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 230-219. הגפן ושריגיה סימלו בבתי הכנסת השונים את הפוריות, את השמחה, את השלום ואת ההצלה. ראה: ר' לנדוי, **מוטיבים ותבניות באומנות בתי-הכנסת בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ב, עמ' 274. הגפן גם סימלה עניינים תאולוגיים ביהדות בעיקר מימי הבית השני וייתכן שגם הנצרות הושפעה מכך. ראה: R. Hayward, 'The Vine and Its Products as Theological Symbols in First Century Palestinian Judaism', *The Durham University Journal* 51, 1990, pp. 9-18.
6. על משמעות הגפן במטבעות מתקופה זו ראה: גודינאף (לעיל, הערה 5), עמ' 100. לדעתו מסמלת הגפן בין השאר נצחיות ולכן השימוש בה כה רב (שם, עמ' 111), שכן מוטיב זה מתבקש לרוב בשעת מלחמה. לדעת פורטון, השימוש בגפן במטבעות בר כוכבא תואם את היחס לגפן ולמשמעותה בעולם הרבני של אותם ימים, כביטוי של כבוד ל'איש האשכולות', וראה: G.G. Porton, 'The Grape-Cluster in Jewish Literature and Art of Late Antiquity', *JJS* 27/2, 1976, pp. 159-176; P. Romanoff, 'Jewish Symbols on Ancient Jewish Coins', *JQR* 34, 1943/4, pp. 299-301; י' משורר, **אוצר מטבעות היהודים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 74, 110 (תקופת בית הורדוס), עמ' 133-132 (ימי מרד בר כוכבא). לעניין זה ועל הצד התאולוגי שבו ראה: היוורד (לעיל, הערה 5), עמ' 15; א' קינדלר, 'דגמים חקלאיים וצמחיים על מטבעות היהודים בארץ ישראל', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 224-225. לגבי עיטורי גפן על גבי נרות ראה: ר' זוסמן, **נרות-חרס מעוטרים מימי חורבן בית שני עד לאחר מרד בר-כוכבא**, ירושלים תשל"ב, עמ' 45, 78-74, 82-80, 92, 122, 129-131, 135, 141; הנ"ל, 'רישומים מחיי הכפר הארץ-ישראלי בנרות חרס מהתקופה הרומית הקדומה והביזנטית', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השמיני**, קדומים-אריאל תשנ"ט, עמ' 142-146.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בראיות על נוכחות גפן באתרים ספציפיים בה. ניגע גם בשאלה מהו רמז לגידול גפן, במגמה להקנות ממשות לתיאורים כלליים ולבחון עד כמה הם משקפים מציאות.

מן הראוי לפתוח סקירה גאוגרפית על הגפן בביטוי המפורסם על שלום ושלווה המובא בספר מלכים: "וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מן ועד באר שבע כל ימי שלמה" (מל"א ה', ה). מקור זה מלמד, לצד הוראתו על השקט והשלווה בימי השלום ששררו בארץ, על תפוצתה הרחבה של הגפן ועל גידולה שהשתרע מן בצפון ועד בקעת באר שבע בדרום.⁷ תפוצת הגפן והתאנה תואמים במקרה זה גם את גבול הארץ הנושבת, שדרומה לה נמצא את אזורי הנוודים. אמנם, אין להוציא מכלל אפשרות שלשון מליצה לפנינו, אך תחושתנו היא שהכתוב מסייע במליצה זו להבין מהו מושג 'הארץ הנושבת' שבאר שבע היא גבולה הדרומי.⁸ מכאן נמשיך את סקירתנו על פי אזורי הגידול השונים.

א. גפן ביהודה ובבנימין

ברחבי יהודה ובבנימין, בהר ובאזור הספר, ידועות גתות רבות לדריכת ענבים. מציאותן מעידה כי ענף גידול הגפן רווח בסביבה. הגתות צוינו בסקרים ובחפירות שפורסמו עד כה, אך לא תמיד רוכזו בצורה כזו שניתן לקבל תמונה מקיפה של תפוצתן; להלן ננסה לצייר תמונה זו בריכוז מידע מקיף ובשילוב המקורות היהודיים.

עדויות מהמקרא

גתות רבות באזור מתוארכות לתקופת המקרא.⁹ אשר לאזכורי הגפן באזור במקרא עצמו - מברכת יעקב ליהודה אנחנו למדים כי הגפן ציינה עושר כלכלי:

7. על מעמדה של באר שבע כעיר בקצה גבול הארץ הנושבת נכתבה ספרות ענפה. סיכום תמציתי של הנושא בהקשר לגידול הגפן, ראה: י' רוזנסון, 'למעמדה וחשיבותה של באר שבע במקרא', בתוך: ג' ביגר וא' שילר (עורכים), **באר שבע ואתריה, אריאל 79-80**, תשנ"א, עמ' 29-26. באר שבע הייתה ידועה כעיר גבול בין יושבי הקבע לנוודים עד לזמנים המודרניים. תמונה על מעמד העיר בראשית המאה העשרים ראה בהרחבה: ע' אל-עארף, **תולדות באר שבע ושבטיה**, מ' קפלוק (מתרגם), תל אביב תרצ"ז.
8. ראה: י' רוזנסון, 'על פרשת המרגלים', **תנ"ך בגישה משלבת**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 19-11. לדידו מתוארת שם הארץ הנושבת על ידי המושג 'נגב', ולמרגלים מוצגת הדרישה להביא מפרי הארץ שאחד ממאפייניה הוא פירות הגפן.
9. ראה: י' מגן וי' פינקלשטיין, **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 17. באתרים גדולים הגתות צוינו ופורטו. דוגמה לשרידים של תעשיית היין בבנימין מתקופת המקרא ניתן לראות במפעל הגדול שנחשף בגבעון. ראה: J.B. Pritchard, 'The Wine Industry at Gibeon', *Expedition* 2/1, 1959, pp. 17-25; *ibid.*, *Gibeon, Were the*

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יהודה אתה יודוך אחיך... אֶסְרִי לַגֶּפֶן עֵירָה [עִירוֹ קְרִי] וּלְשָׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו כָּבֶס בֵּין
לְבָשׁוּ וּבָדָם עֲנָבִים סוֹתָה [סוֹתוֹ קְרִי]. חֲכִלִּילִי עֵינִים מִיֵּין וּלְבָן שְׁנִים מַחֲלָב
(בראשית מ"ט, ח-יב).

שפע היין בתחום שבט יהודה מסומל בסוג הגפן המשובחת המכונה 'שורקה' שגדל
באזור.¹⁰ גם מסיפור המרגלים הבאים לתור את הארץ אנחנו לומדים על האופי
המשובח של הגפנים באזור:

וּלְקַחְתֶּם מִפְרֵי הָאָרֶץ וְהִימִים יְמֵי בְּכוֹרֵי עֲנָבִים... וַיָּבֹאוּ עַד נַחַל אֶשְׁכָּל וַיִּכְרְתוּ מִשָּׁם
זִמְרָה וְאֶשְׁכּוֹל עֲנָבִים אֶחָד וַיִּשְׁאַהּוּ בְּמוֹט בִּשְׁנֵים... (במדבר י"ג, כ-כג).

כל מי שיפקוד, אף בימינו, את אזור הר חברון בעונת הבציר, יעמוד על שכיחותן של
הגפנים המשובחות. לאזור זה הגיעו המרגלים במשימתם. שם הנחל מעיד על אופיו
החקלאי של האזור, שכלל גידול גפנים.

היכרותם של תושבי הארץ עם הגפן אפשרה לנביאים להמשיל משלים שכללו
מוטיבים מתחום גידול הגפנים בידיעה ברורה שתושבי המקום יבינו את הנמשל,
למשל דבריו של ירמיהו: "וְאֲנִי נִטְעַתִּיךָ שׁוֹרֵק כֹּלֶה זֶרַע אִמְתָּ וְאִיךָ נִהְפַכְתָּ לִּי סוּרִי
הַגֶּפֶן נִכְרִיהָ" (ירמיהו ב', כא). ירמיהו מוכיח את העם, ערב חורבן בית ראשון,
שבתחילת דרכו היה כגפן משובחת ואחר כך גדל ונהיה כגפן שתנובתה גרועה.¹¹ יש
לשער שירמיהו שאב את דימויו ממראה עיניו באזור שבו חי, שסמוך היה לספר
המדבר וההר של יהודה ובנימין.

גם הנביא ישעיהו המצייר את מצב הארץ בימי החורבן, משתמש במוטיב הגפן:

79-99, pp. *Sun Stood Still*, Princeton 1962, וכן בפרסום החפירה שממנו עולה גודל
היקב במקום: *ibid.*, Winery, Defenses and Soundings at Gibeon, Pennsylvania
1964. על ידיעות גבעון המעידות כנראה על תפוצתו של גידול היין בסביבה, ראה: N.
Avigad, 'Some Notes on the Hebrew Inscriptions from Gibeon', *IEJ* 9, 1959, pp.
130-133; וכן מאמרו של דמסקי הדין ברשימות היחס ובהקשרן עם הידיות: A. Demsky,
'The Genealogy of Gibeon (I Chronicles 9:35-44): Biblical and Epigraphic
Considerations', *BASOR* 202, 1971, pp. 16-23 (= 'א' דמסקי, 'משפחת שאל והידיות
מאל ג'ב', בתוך: ז"ח ארליך [עורך], **שומרון ובנימין**, עפרה תשמ"ז, עמ' 22-30). עדות נוספת
לגידול יין בתקופת המקרא באזור יהודה ניתן לראות בכתובת על גבי כד יין המתוארכת
למאות השמינית-השביעית לפנה"ס, שמזכירה, לדעת אביגד, את היישוב 'בית כחיל' שבהר
חברון. ראה בפירוט להלן, בסעיף הקשור לשמות גאוגרפיים הקשורים בגפן, וראה: N.
Avigad, 'Two Hebrew Inscriptions on Wine-Jars', *IEJ* 22/1, 1972, pp. 1-9.
10. נחל שורק ודאי קשור לגידול הגפנים ולסוג הגפן המשובחת. נרחיב בנושא בפרק על
השפלה.

11. להרחבה ראה: י' פליקס, 'כרם במדבר', "לכתן אחרי במדבר... ואיך נהפכת לי סורי הגפן"
(ירמיהו פרק ב'), **טבע וארץ בתנ"ך**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 205-206.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אשירה נא לידידי שירת דודי לכרמו כרם היה לידידי בקרן בן שמן. ויעזקהו ויסקלהו

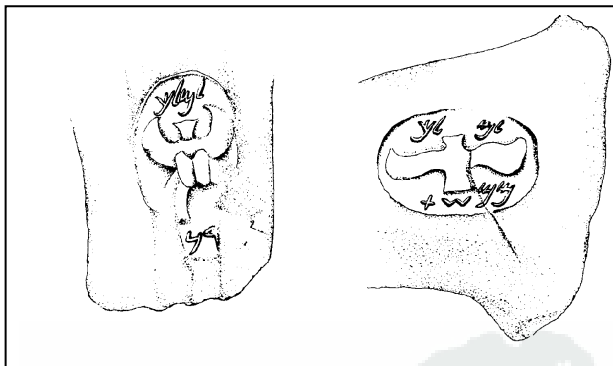
הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ויטעוהו ש'ר'ק ויבן מגדל בתוכו וגם יקב חצב בו ויקו לעשות ענבים ויעש באשים
(ישעיהו ה', א-ב).

משל הכרם מדמה את ה' לבעל כרם המטפל בכרמו כראוי, אך תוצאות עמלו אינן
בהתאם. אשר על כן הכרם ייענש בהרס ובחורבן. דימויים אלו צמחו על רקע נוף
הכרמים של יהודה, והשופטים שמזכיר הנביא ("שפטו נא ביני ובין כרמלי" [שם, ג])
הם אנשי יהודה העשירים בכרמים והמבינים היטב את כאבו של בעל הכרם.¹²

משל נוסף המשתמש בגפן לצורך תיאור הארץ וסביבתה מתמקד בתקופת
החורבן: "אסף אסיפם נאם ה' אין ענבים בגפן ואין תאנים בתאנה והעלה נבל..."
(ירמיהו ח', יג). בתיאור החורבן הקרב ובא משתמש הנביא בגפן כמוטיב מרכזי
ומתארה כמקור מזון חשוב שלא יוסיף לתת פרי. אך לא רק לתיאורי חורבן שימשה
הגפן, היא גם שימשה כסימן ברכה בימי שלמה: "וישב יהודה וישראל לבטח איש
תחת גפנו ותחת תאנתו..." (מל"א ה', ה).¹³ זהו אפוא תיאור של שלוה ושקט, של
ישיבה בצל הגפן והתאנה העמוסות פירות. מבלי להיכנס לפרטי גידול הגפן נציין
שאחת משיטות גידולה היא ההדליה המאפשרת ישיבה בצל הגפן.

לסוף תקופת ימי הבית הראשון יש לשייך את החותמות המפורסמות 'למלך'
שנמצאו בהרי יהודה על קנקנים שתכולתם הייתה, ככל הנראה, יין (ראה איור מספר
1). חותמות אלו ציינו את הקשרם המלכותי של הקנקנים. לדעת אנסון רייני

איור מספר 1: חותמות
'למלך' שנמצאו על
קנקנים.

12. להרחבה בנושא שירת הכרם, ראה: י' פליקס, **עצי פרי** (לעיל, הערה 2), עמ' 74-78; הנ"ל, 'מעשה, מחדל וגנטיקה בשיר הכרם', **טבע וארץ בתנ"ך**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 153-158; הנ"ל, 'הגפן ושיר הכרם במקורות', **מגדים ח**, תשמ"ט, עמ' 45-56. בהקשר לנופי הכרמים ביהודה בנבואות ישעיהו, ראה: י' רוזנסון, 'כרמי יהודה בנבואות ישעיהו', בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **פרקים בנחלת יהודה**, בני ברק תשנ"ה, עמ' 38-53. לעניין משל הכרם, המגדל והגת כמשל תאולוגי למקדש ולמזבח ראה: ר' היוורד (לעיל, הערה 5), עמ' 14.
13. מטבע לשון זה מופיע במקורות נוספים, למשל: מל"ב י"ח, לא; מיכה ד', ד; זכריה ג', י. אין ספק שתיאור החורבן של ירמיהו, שבחר להשתמש בצמד הגידולים גפן ותאנה, מנוגד במכוון לברכה ולשלווה שתוארו במקור הנזכר מספר מלכים.

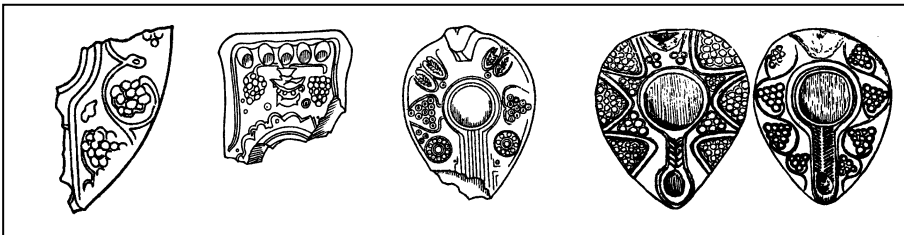
הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שמות המקומות המופיעים על הקנקנים הם אתריהם של מפעלי היין המלכותיים באזור ההר.¹⁴

בימי שיבת ציון נתקל נחמיה בתופעות חמורות של חילול שבת על ידי תושבי ירושלים וסביבתה. בין השאר, נחמיה מציין את העובדה שמחללי השבת עסקו בדריכה בגת בשבת: "בימים ההמה ראיתי ביהודה דִּרְכִים גְּתוֹת בשבת ומביאים הערמות ועמסים על החמרים ואף יין ענבים..." (נחמיה י"ג, טו). תפוצת הגתות הרבה מבארת את התופעה הזו ביהודה בימי שיבת ציון.

עדויות בתר-מקראיות

לאחר תקופת המקרא רבות הן העדויות הארכאולוגיות לגידול גפן באזור זה.¹⁵

איור מספר 2: אשכולות ענבים מעטרים נרות ושברי נרות מהתקופה הרומית שנמצאו בטרופיאון ובעופל בירושלים.

14. הזיהוי המקובל של הערים המופיעות בחותמות אלה הוא באזור יהודה, בעיקר בחלקה ההררי. ראה: א' רייני, 'יין מכרמי המלך', **ארץ ישראל** טז, תשמ"ב, עמ' 177-181.
15. דוגמה מימי הבית השני ניתן לראות בחוות הגתות לייצור יין שחשף י' מגן. ראה: י' מגן, 'קאלאנדיה - חווה חקלאית לגידול גפנים ולייצור יין מימי בית שני', **קדמוניות** 66-67, תשמ"ד, עמ' 61-71. בשלוחת שורק נמצאו שרידים של גתות. ראה: ד' וייס וב' זיסו, 'רכס שורק', **חדשות ארכיאולוגיות** קז, תשנ"ז, עמ' 102-105. באזור מוצא נתגלתה קבוצה של שבע גתות. ראה: י' ביליג, 'חורבת המוצה', **חדשות ארכיאולוגיות** קג, תשנ"ה, עמ' 71-72. באזור מוצא נמצאה גם חותמת של יין שהוטבעה, כנראה, על קנקני היין המתוארכים מספק לתקופה החשמונאית. ראה: א"ל סוקניק, 'חותמת של יין יהודי מסביבות ירושלים', **קדם** א, תש"ב, עמ' 20-23. ביהודה ידועים אתרים רבים שבהם גתות: באזור גוש עציון - בכניסה לשיבת הר עציון, בכניסה לקיבוץ כפר עציון וכן בחורבת הילל. ראה: ד' עמית, 'חידושים בחקר מרד בר כוכבא', בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני**, קדומים-אריאל 1993, עמ' 217-219; פרנקל רואה בגיוון רב בצורת הגתות בסביבות ירושלים תוצא של גיוונה של העיר מבחינת אוכלוסייתה, וראה: ר' פרנקל (לעיל, הערה 2), עמ' 212. על תרבות הגפן בהר חברון לאור המקורות ראה: י' בן יעקב, **הגפן והגת בהר חברון ובמקורות**, כפר עציון תשל"ח; הנ"ל, 'להיות לגפן אדרת' (לעיל, הערה 2), עמ' 42-53. וראה גם באיור מספר 2 עיטורים הקשורים בגפן על שברי נרות מהתקופה הרומית.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רמז מסוים לגפנים ביהודה ניתן אולי למצוא בסיפור קרב בית זכריה בתקופה החשמונאית, שבו השתתפו גם פילים שאותם הרוו ב'דם עינב' על מנת לזרזם לקרב.¹⁶ הגפן שביהודה הייתה משובחת וטעמה ערב לחך ועל כך מרחיבים חז"ל: "חכלילי עינים מיין" (בראשית מ"ט, יב), כל חיך שטועמו אומר לי ל"י" (בבלי כתובות קיא ע"ב). בעל המדרש משחק בלשון הפסוק 'חכלילי',¹⁷ ומשתמש בו כדי להדגיש את איכותו של היין מיהודה.

אחת השיטות של גידול הגפן באזור יהודה הייתה להדלותה על עצי שקמה כפי שניתן לראות בהלכות המוזכרות במשנה:

המדלה את הגפן על מקצת אילן מאכל - מתר להביא זרע אל תחת המותר. ואם הלך החדש - יחזירנו. מעשה שהלך רבי יהושע אצל רבי ישמעאל לכפר עזיז [דרום הר חברון, י"ש], והראהו גפן מדלה על מקצת תאנה. אמר לו: מה אני להביא זרע אל תחת המותר? אמר לו: מתר. והעלהו משם לבית המגנה¹⁸ והראהו גפן שהיא מדלה על מקצת הקורה וסדן שלשקמה ובו קורות הרבה. אמר לו: תחת הקורה זו אסור, והשאר מתר (כלאיים פ"ו מ"ד).

מקור זה מדבר בכלאי הכרם ובאיסורים הקשורים בו. המשנה עוסקת בזריעה תחת אילן שהודלתה עליו גפן. מבלי להיכנס לפרטי העניין, יש בכך עדות לעיסוק בגפן בדרום הר חברון, באזור כפר עזיז. מעניינת העדות על גפן המטפסת על עצי שקמה, האופייניים בדרך כלל דווקא לאזור החוף.

מיהודה הביאו את היין לנסכים, ואנשי יהודה היו נאמנים על טהרת יינם: "אמר ר' יודה בראשונה היה חומץ שביהודה פטור מן המעשרות, שהיו עושין יינן בטהרה לנסכים ולא היה מחמיץ" (ירושלמי דמאי פ"א, כא ע"ד). בזמן שבית המקדש היה קיים היו עושים את היין שביהודה בטהרה ועל כן לא החמיץ (דרך נס), לכן הוכרחו לעשות חומץ מתקדם שפטור מהמעשר.¹⁹ מכאן אנו למדים על ארץ יהודה שהייתה

16. "ואת הפילים (הראו) [הרוו] דם ענב ותות להעמיד אותם למלחמה" (מקבים א ו', 34; מהד' כהנא עמ' קכז). וראה: ב' בר-כוכבא, **מלחמות החשמונאים, ימי יהודה המכבי**, ירושלים תשמ"א, עמ' 238.

17. מצאנו ניסיון ללמוד מלשון זה על שם המקום 'בית כחיל' כקשור בייצור היין, על כך ראה נ' אביגד (לעיל, הערה 9). א' דמסקי מפרש שהכוונה בלשון זה ליין כהה יותר, ראה: A. Demsky, 'Dark Wine from Judah', *IEJ* 22/2-3, 1972, pp. 233-234.

18. בית המגנה הוא אזור מוגן, אולי מערה מוגנת המשמשת למגורים. מערות כאלו נפוצות באזור דרום הר חברון. ראה: נ' ארנון, "'בית המגנה" בכפר עזיז', **סיני** צה, תשמ"ד, עמ' נד-נח.

19. תמד הנו חומץ שהוכן מחרצנים ומזגים של הגפן. ראה: י' פליקס, **עצי פרי** (לעיל, הערה 2), עמ' 82. דבריו של ר' יהודה הסתומים במקצת, מתבארים לאור דברי ר' שמעון בן אלעזר

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

האזור העיקרי לייצור היין למקדש.²⁰ באותו הקשר מוזכרים גם דברי התוספתא: "ביהודה נאמנין על טהרת היין ושמן כל השנה אבל לא על התרומה בשעת הגיתות והבדים..." (תוספתא חגיגה פ"ג ה"ל, מהד' ליברמן עמ' 392). מבלי להיכנס לדיון ההלכתי, הרי שממקור זה אנו רואים שהיין שבא מיהודה נחשב לטהור והוא משקף נאמנה את העובדה שהגפן הייתה בתקופה זו גידול דומיננטי ביהודה.

מעל לכניסה למקדש בירושלים הייתה גפן זהב מרשימה.²¹ מהתקופה הרומית אנחנו מוצאים מוטיבים של גפן במערות קבורה ובפסיפסים.²² עד לתקופה המודרנית הייתה הגפן באזור הר יהודה הענף הכלכלי החשוב ביותר בין ענפי החקלאות.²³

בירושלים סוטה פ"ט, כג ע"ב, האומר שהטהרה נטלה את הריח והטעם, ראה: ש' קליין, **ארץ יהודה**, תל אביב תרצ"ט, עמ' 138, הערה 24.

20. לנושא זה ראה בהרחבה ש' קליין, שם, עמ' 138-139.

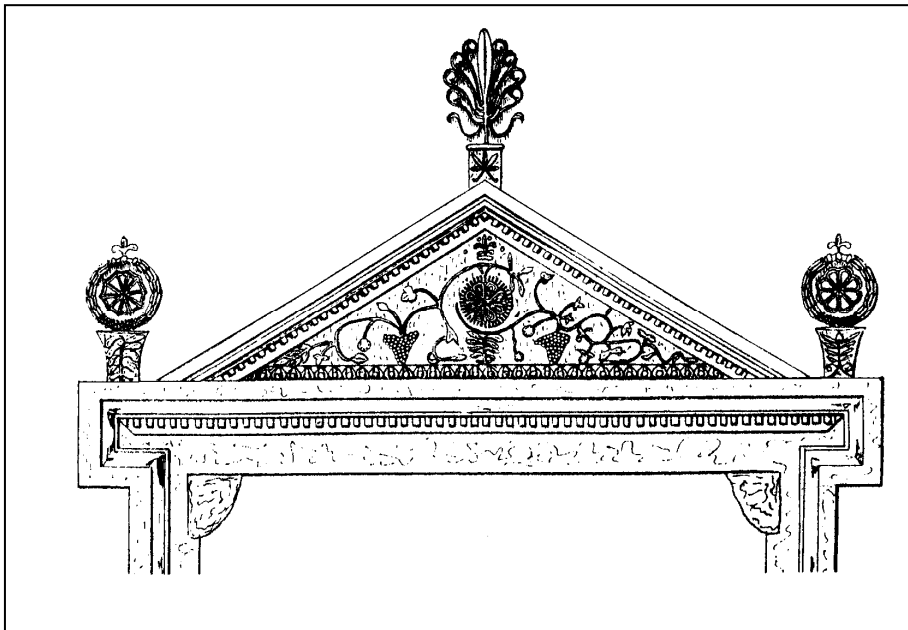
21. למרות שאין מדובר בגפן אמתית אלא באלמנט קישוטי, הזכרנו אותה כאן לצורך שלמות העניין: "...גפן שלזהב היתה עומדת על פתחו שלהיכל, ומדלה על גבי כלונסות. כל מי שהוא מתנדב עלה או גרגר, או אשכול, מביא ותולה בה..." (מידות פ"ג מ"ח). משנה זו מציינת צורה נאה שבה תרמו לבית המקדש, תוך תליית הנדבות על גפן של זהב שהייתה במקדש. גפן זו מוזכרת גם על ידי יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות היהודים** טו, יא, ג; מהד' שליט עמ' 199. בהקשר זה צריך לציין את שבר האפריז המעוטרת בזמורת גפן שנמצא בחפירות הכותל הדרומי ושהחופרים מניחים שהגיע מאחד הסטווים שהקיפו את הר הבית מבפנים, ראה: ר' רייך ו' ביליג, 'חפירות ליד הר הבית ו"קשת רובינסון" בשנים 1994-1996', **קדמוניות** 117, תשנ"ט, עמ' 37.

22. בפתח מערת האשכולות הסמוכה לשכונת רמות אשכול בירושלים נמצאים חקוקים על הסלע שריגי גפן (ראה איור מספר 3), ראה: ז' וילנאי, **אריאל, אנציקלופדיה לידעת הארץ**, תל אביב תשל"ח, טורים 4532-4531. בפתחה של מערת קברי המלכים בירושלים מצוי מעל לכניסה עיטור של גפן (ראה איור מספר 4). במערה גם נמצא מכסה ארון קבורה שבו מוטיב הגפן בולט למדי (ראה שם, טורים 6468-6469). מפורסם 'פסיפס הציפורים' הנמצא בסמוך לשער שכם והמתוארך לסוף התקופה הרומית והתקופה הביזנטית. בפסיפס מופיעה הגפן במשולב עם ציפורים שונות, וראה הפרסום שבו מופיע גם ציור הפסיפס: F.J. Bliss, *Excavations at Jerusalem, 1894-1897*, London 1898, pp. 253-259.

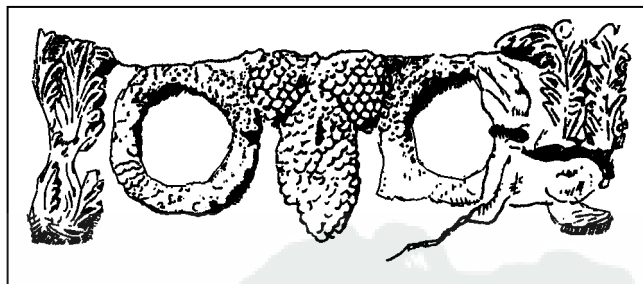
23. על גידול הגפן בהר חברון בתקופה המודרנית ראה: י' קרמון וא' שמואלי, **חברון, דמותה של עיר הררית**, תל אביב תש"ל, עמ' 84-92; הנ"ל, 'חשיבות החקלאות בכלכלת חברון בשנות השישים', בתוך: א' שמואלי ואחרים (עורכים), **יהודה ושומרון, פרקים בגאוגרפיה יישובית, ירושלים תשל"ז**, עמ' 340-349; י' קרמון, 'גידול הגפן בחברון', בתוך: ג' ביגר וא' שילר (עורכים), **מאמרים נבחרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, אריאל** 40-41, 1985, עמ' 88-94.

שמות גאוגרפיים ושמות יישובים הקשורים בגפן²⁴

באזור יהודה ובנימין רבים הם באופן יחסי, השמות שכוללים מרכיבי גפן: נחל

איור מספר 3: משקוף הכניסה למערת האשכולות שבשכונת רמות אשכול בירושלים. מוטיב הגפן בולט בגמלון.

איור מספר 4: אשכולות ענבים בקטע מהקישוט בכניסה לקברי המלכים בירושלים.

24. בסעיף זה נעזרתי בספרה של ח' ביתן, **חמישים שנות התיישבות, אטלס שמות היישובים והמקומות בישראל**, ירושלים תשנ"ט; ז' וילנאי, 'שמות היישובים העבריים', **לשוננו לעם** ב, תשי"א, עמ' 30-3. לעניין תפוצת שמות יישובים על פי תקופות, תוך שימת דגש על שמות מקראיים ועל מקורות מימי המשנה והתלמוד, ראה: א' דרזיה, **מרחב ושמות, שמות יישובים, תהליכים לאומיים ויחסים חברתיים**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1993, עמ' 30 וגרפים 5-7, 14.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שורק, ²⁵ בית הכרם, ²⁶ ענב, ²⁷ נחל אשכול²⁸ - כל אלו מתקופת המקרא.²⁹

תיאורי נוסעים

נוסעים מתקופת ימי הביניים ואחריה ציינו את גידולי הגפן המרשימים ואת מוצרי היין המשובחים ביהודה ובסביבתה. נזכיר מספר תיאורים, על פי הסדר הכרונולוגי של הביקורים בארץ, שמהם עולה היקף גידול הגפן באזור:

ר' יצחק בן ר' מאיר לטיף ששהה בירושלים בשנות השמונים של המאה החמש עשרה (1480-1485), תיאר את טובה של העיר ובפרט את פירות כרמיה:

ירושלים הבנויה עיר גדולה ומהוללה כמו פעמיים אנקונא [עיר באיטליה, י"ש]... מעוטרת בפירות לא ראיתי כהנא לשבח... היין שבה גדול ומשובח יותר משלכם [מאשר באיטליה, י"ש], ויותר בזול...³⁰

25. נחל שורק הוא הנחל המרכזי החוצה את הר יהודה. סביבתו הייתה עשירה בגידולי גפן ושמו כנראה על שם הגפן ה'שורקה' האדומה. ראה: י' פליקס, **עצי פרי** (לעיל, הערה 2), עמ' 73-74 והערה 71.

26. יש החולקים לגבי זיהוי 'בית הכרם'. ברם, אין ספק שהמקום שכן בסביבות ירושלים. אחד הזיהויים המוצעים הוא 'עין כרם' וראה להלן, הערה 29.

27. ענב (089:143) - המקום נמצא בסמוך לעיירה 'א-זהריה' בשוליים המערביים של הר חברון. פרס מזכיר גתות שנמצאות בה. ראה: י' פרס, **ארץ ישראל, אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית** ד, 'ירושלים תש"ו', עמ' 741-742. המקום נזכר בהקשר להשמדת הענקים באזור ההר (יהושע י"א, כא). יואל אליצור מראה כי שם זה קדום ומופיע כבר באגרות אל-עמרנה. ראה: י' אליצור, **שמות מקומות עתיקים שנשתמרו בפי הערבים בארץ, הבחינה הלשונית**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 119.

28. נחל אשכול מזוהה באזור חברון ומוזכר בהקשר למרגלים המגיעים עד אליו. ראה: במדבר י"ג, כג-כד; ל"ב, ט; דברים א', כד.

29. בימינו ועדת הלשון מחזירה ומחדשת שמות שיש להם הרבה פעמים גם הקשר וחיזוק גאוגרפי מתקופות קדומות: קריית ענבים - השם 'קריית ענבים' השתמר בשם 'קריית אלאנב'. מבלי להיכנס לשימור השם ולזיהויו, אין ספק שהוא מרמז על גידול גפנים באזור; עין כרם - גרן מציין את המקום כעשיר בגפנים וכמקור שמו. ראה: ר' גרן, **תיאור ארץ ישראל, יהודה** 1, ח' בן עמרם (מתרגם), ירושלים תשמ"ב, עמ' 58-59. גם פרס מציין את הגתות במקום, וראה: י' פרס (לעיל, הערה 27) א, ירושלים 1951, עמ' 81; בית כחיל (108:156) - המקום שכן בצפון-מערב לעיר חברון. לקשר שבין בית כחיל וייצור יין ראה נ' אביגד (לעיל, הערה 9); כרמי צור (159:113) - יישוב קהילתי על שם 'בית צור' הקדומה ועל שום הכרמים הרבים הגדלים באזור; כרמים (142:082) - קיבוץ בדרום הר חברון, מצפון-מזרח לצומת שוקת. שמו רומז לענף החקלאי שהיה באזור ושעדיין קיים בו.

30. 'אגרת ר' יצחק בן ר' מאיר לטיף מירושלים', בתוך: א' יערי (עורך), **אגרות ארץ ישראל**, תל אביב תש"ג, עמ' 95.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רבי עובדיה מברטנורא שהלך בין בית לחם וירושלים (1488), הזכיר אף הוא את גפני האזור:

ומבית לחם לירושלם כשלשה מילים, וכל הדרך מלאה כרמים וזיתים. והכרמים בגליל הזה כעין הכרמים של מחוז רומניא, כי הגפנים שפלי הקומה וגסים.³¹

הוא ממשיך ומציין את גודל הענבים: "והענבים גדולים פה יותר מאד מן הענבים של המחוז ההוא".³² כשסייר רבי עובדיה בסוף 1489 באזור הר חברון, הוא תיאר את ענבי הר חברון המשובחים:

...ורחוק משם כמטחוי קשת או יותר - נחל אשכול ועדין שמו עליו, והענבים בנחל ההוא גדולים עד היום הזה מכל הענבים אשר בכל המדינה סביב.³³

ברנארד פון בריינדנבאך, נוסע נוצרי שעבר בארץ בשנות השמונים של המאה החמש עשרה, ציין את טיבם של ענבי ירושלים:

אתם מוצאים בכל מקום [בארץ הקדושה] יינות טובים, ובירושלים בקרב הנוצרים, את הטוב ביותר שנמצא על פני האדמה והוא זול למדי, ויכול לספק לכם די הצורך יהודי אחד בירושלים, שמו מרדכי.³⁴

עם כניסת התורכים לארץ הורע המצב הכלכלי, והדים לכך אנחנו מוצאים בתיאור של עולה מאיטליה בשם ר' ישראל מפירושא. התיאור נכתב בין השנים 1517-1523:

מעניין המאכל: כל אדם הוא בצער, כי בירושלים לא נמצא בשר בכל יום כמו בארצנו, ולא דגים ולא פירות כי אם תאנים וענבים.³⁵

שמואל בן דוד הקראי שעבר באזור במחצית המאה השבע עשרה, ציין את הכרמים בדרך לחברון:

והלכנו משם ובאנו אל התעלות ושם ב' בריכות מים [ברכות שלמה], גדולות ויפות משוחים בסיד מבית, והם בנויים מזמן קדמון... וגם יש חומה קטנה, בנין יפה מזמן קרוב, בנויה לשמירת הדרכים בעבור כי הוא מסוכן, ויש שומרים בתוכה מפחידת

31. 'אגרת ר' עובדיה ירא מברטנורא מירושלים לאביו, בתוך: א' יערי (עורך), **אגרות ארץ ישראל**, תל אביב תש"ג, עמ' 127.

32. שם, עמ' 132.

33. 'אגרת ר' עובדיה ירא מברטנורא מחברון, בתוך: א' יערי (עורך), **אגרות ארץ ישראל**, תל אביב תש"ג, עמ' 143.

34. מ' איש שלום, **מסעי נוצרים לארץ ישראל**, תל אביב תשל"ט, עמ' 261.

35. 'שתי אגרות של ר' ישראל מפירושא מירושלים', בתוך: א' יערי (עורך), **אגרות ארץ ישראל**, תל אביב תש"ג, עמ' 172.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הדרכים. ומירושלים עד התעלות אין שום פחידה ומשם הלאה עד הכרמים [כרמי חברון], פחידה גדולה.³⁶

ר' משה פוריית מפרג ביקר בארץ בשנת 1650, וציין את הענבים שמהם עשו יין בסביבות ירושלים:

עונת הענבים מתחילה בראש חודש תמוז ומסתיימת אחרי חנוכה. אחרי ראש השנה מתחילים בעשיית יין, כל אחד בביתו... אין סוחטים את הענבים אלא שמים אותם בשקי בד גדולים ודורכים אותם ברגלים... וגם עושים רבה מענבים...³⁷

ר' גדליה מסימיאטיץ' שסייר בארץ בראשית המאה השמונה עשרה, ציין את ענביה המצוינים של חברון:

והענבים הם גדולים ועגולים בירושלים. אבל בחברון תבנה ותכונן במהרה בימינו הם מרובים וגדולים מן הענבים אשר בירושלים. וכשמוכרים את הענבים של חברון בירושלים משבחים אותם וצועקים: בואו ותקנו הענבים של חברון! ומענב אחד מתמלא הפה ממשקה.³⁸

ר' דוד דבית הלל שסייר באזור ירושלים בראשית המאה התשע עשרה, תיאר את עושר פרותיה:

...ענבים ותאנים, והם מתוקים וזולים; מין ענבים שחורים, שכל ענב גדול כראש אגודל של גבר, ומשקל אשכול מגיע לעתים קרובות ל-18 או 20 ליטראות אנגליות.³⁹

הוא גם תיאר את רשמי ביקורו בקברי המלכים מצפון לשער שכם, ושם הוא ציין את אשכולות הענבים המסותתים בסלע:

מהלך שתי שעות מירושלם יש מערה גדולה, הקרויה מערת כלבא שבוע, שהיה אחד מעשירי ישראל בירושלם בימי טיטוס... דלת חצרו חלוקה לשתיים, וכל חלק הוא אבן שלמה מסותתת קרש, וממעל לכל חלק חטובה באבן עצמה גפן עם אשכולות ענבים, והם עשויים להפליא, עד שהם נראים כענבים רעננים בגידולם.⁴⁰

36. 'מסעות שמואל בן דוד הקראי מקרים', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל**, תל אביב 1996, עמ' 246-247.

37. 'מסעות ר' משה פוריית מפראג', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל**, תל אביב 1996, עמ' 280.

38. 'מסעות ר' גדליה מסימיאטיץ' עם שיירת ר' יהודה החסיד', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל**, תל אביב 1996, עמ' 337.

39. 'מסעות ר' דויד דבית הלל בארץ ישראל ובסוריה', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל**, תל אביב 1996, עמ' 504.

40. שם, עמ' 509.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במסעם השני של הזוג מונטיפיורי לארץ (1839) הם סיירו באזור חברון והתרשמו מהגפנים: "הארץ מבורכת פה מאד מאד, כרמי גפן וזית ועצי פרי מכל מחמדי התבל רבו פה..."⁴¹.

הסופר האמריקני מרק טווין סייר בארץ בשנות השישים של המאה התשע עשרה. בהגיעו לאזור בעל בק בלבנון הוא נדרש לגפנים שנשאו המרגלים, וכך כתב:

...בשובם הביאו אתם דוגמה מענבי הארץ הזאת. בספרי תמונות לילדים מצטיירים שני המרגלים כנושאים אשכול עצים תלוי במוט - מטען הראוי למידתה של שיירת בהמות שלמה. ובכן, ספרי האולפנה של יום א' הגזימו במקצת. הענבים טובים מאוד עד עצם היום הזה, אולם האשכולות אינם כה גדולים כבציורים. הופתעתי ונעלבתי למראה עיני, שכן אותם אשכולות כבירים היו אחת ממסורות הילדות היקרות לי מכל.⁴²

ל"א פרנקל מספר בספרו **ירושלימה** (נכתב בשנת 1860) על מסעו לכיוון חברון אשר שם גדלים ענבים:

אין מראה נעימה ולחמדת העין, כמראות חברון, בהגיענו אל עמקו, מלא שפעת ברכה... גבעותיו נטועות מסביב מזמורות גפן, ומבינימו תתנשאנה עוד היום סוכות כרם כמגדלות צופים ומלונות נוצרים, כאשר תארם המשורר... כמעט כל תושבי חברון יביאו מחית נפשם במסחר היין, אשר יגדל ויבכר אשכולותיו בינימו בלי כל יד עמל תבואנו, גם לא ייגעו בו להכינו. האשכולות על פני רובם ימכרו לירושלים.⁴³

א"מ לונץ מתאר בשנת תרנ"א (1891) במדריך שלו לארץ ישראל את אזור העיר חברון ואת ענביה וטיבם המשובח:

העיר הזאת עומדת בעמק צר המשתרע מצפון לדרום... ביחוד ישנה בה עץ הגפן וענביה נודעים לשבח בכל הערים מסביב...⁴⁴

רחל ינאית בן-צבי שסיירה רבות בארץ בראשית המאה העשרים, תיארה כך את אזור חברון:

בכרמים כבר פשטו העובדים. אנשי ההר משכימים קום לעבודה, לשדות ולכרמים. ארשת פניהם היא אחוה לעובדים. ועם זאת הייתי רוצה לראות פה עובדים עברים.⁴⁵

41. 'מסעם השני של משה ויהודית מונטיפיורי בארץ-ישראל', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל**, תל אביב 1996, עמ' 575.

42. מ' טווין, **מסע תענוגות לארץ הקודש**, ירושלים 1999, עמ' 29.

43. ל"א פרנקל, **ירושלימה**, וינה תר"כ (מהדורת צילום: ירושלים 1999), עמ' 448-450.

44. א"מ לונץ, **מורה דרך בארץ ישראל וסוריה**, ירושלים תרנ"א (מהדורת צילום: ירושלים 1979), עמ' 182.

45. ר"י בן-צבי, **אנו עולים**, תל אביב 1962, עמ' 50.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

משפחת באלדנספרגר חיה בכפר ארטס בסוף המאה התשע עשרה. בנם פיליפ תיאר בספרו **המזרח הבלתי משתנה** (1919) את הווי הכרמים באזור ארטס והר חברון, כולל אירוע גנבה מהכרם שהיה עד לו:

נשארנו לרוב שניים עד שלושה חודשים בבית הקטן ובבקתות שבכרמנו וכאשר נסתיים הבציר והיבול נחתם בכדים, יצאנו אבי ואני למכור את תוצרתנו, במזומנים או בחליפין תמורת חיטה, שעורה, חמאה וכדומה... בלילה חשוך אחד, כשעונת הגשמים התדפקה על דלתנו ועבודה רבה נותרה עוד בכרם, שנשא יבול ענבי חורף לתפארה, התעוררנו לפתע למשמע קולות בלתי מוכרים, אשר כמו התגנבו לעברנו... הנחנו איפוא למתקיפיו לעשות כרצונם. עד מהרה שמענו בביור את רחש בציר הענבים, את המולת העמסת הבהמות, את לחש דבריהם של אנשים רבים ולבסוף את נסיגת הכנופייה כולה...⁴⁶

ב. גפן בְּסֶפֶר יהודה ובנימין

אנו מוצאים מספר אזכורים מתקופת המקרא לגידול הגפן בְּסֶפֶר יהודה ובנימין (הממצאים הארכאולוגיים מלמדים אף הם על פעילות הקשורה בגפן באזור, במיוחד בתקופה הבתר-מקראית, וראה למשל איור מספר 5).⁴⁷

עדויות מהמקרא

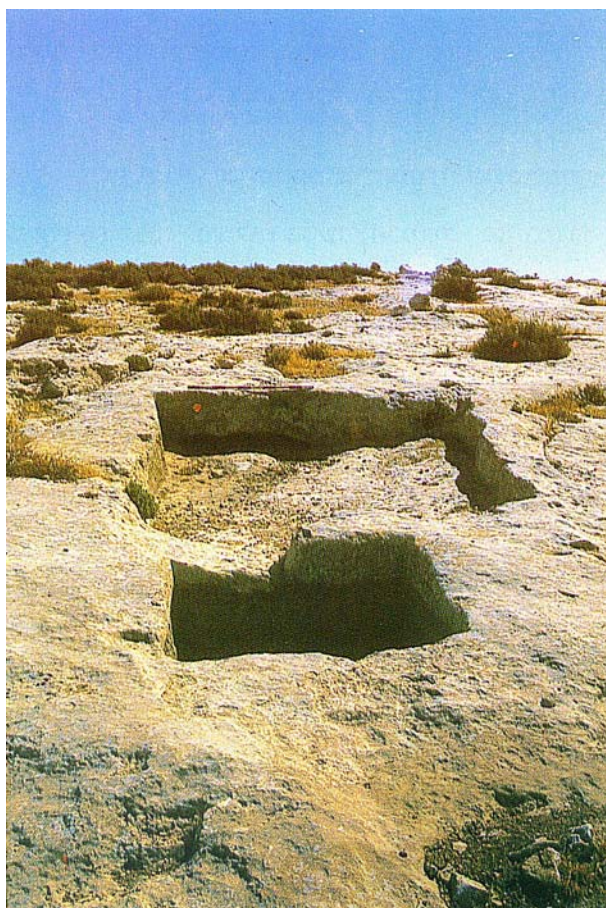
הנביא עמוס חי בְּסֶפֶר המדבר באזור תקוע, אזור שנופיו משמשים רקע לנבואותיו. בין השאר הוא תיאר את הגפן, שכנראה גודלה באזור מחייתו: "הנה ימים באים נאם ה' ונגש חורש בקֶצֶר ודֶרֶךְ ענבים במִשָּׁךְ הזרע והטיפו ההרים עסיס וכל הגבעות תתמוגגנה" (עמוס ט', יג). הנביא עמוס רצה לתאר את העושר החקלאי בעתיד, ועשה זאת תוך תיאור העבודה החקלאית האינטנסיבית שתידרש באחרית הימים מן החקלאים, עקב שפע היבול. בין עבודות החקלאי נמנית בפסוק גם דריכת הענבים.

46. פ"ג באלדנספרגר, **המזרח הבלתי משתנה**, ד' קרסיק (מתרגם), תל אביב תשמ"ב, עמ' 168-167. על הפולקלור סביב הגפן כפי שהתפתח בכפר ארטס ניתן ללמוד גם מהחיבור החשוב: G.M. Crowfoot and L. Baldensperger, *From Cedar to Hyssop*, London 1932, pp. 25-27.

47. לעניין הגפן בְּסֶפֶר המדבר של בנימין, בהסתמך על שרידי גתות ועל מקורות, ראה: י' שפניר ו' רוזנסון, 'הגבול המערבי של המדבר המזרחי - ארכיאולוגיה ומקורות ספרותיים יהודיים', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השמיני**, קדומים-אריאל תשנ"ט, עמ' 97-114, וראה שם ביבליוגרפיה ומראי מקומות לשרידי עיבוד היין באזור. ייתכן שעדות נוספת להימצאות הגפן בְּסֶפֶר המדבר ניתן לראות בציור הפסיפס הכולל את מוטיב הגפן שנמצא במטבח מנזר מארטיריוס במעלה אדומים, מנזר שהיה פעיל במאות החמישית-השביעית. ראה: י' מגן, **מנזר מארטיריוס במעלה אדומים**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 43.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אזור הספר הדרומי של יהודה היה אזור שאליו ברחו מתבודדים ונמלטים בתקופות שונות: דוד ברח לשם מפני שאול,⁴⁸ ונאלץ לבקש מתושבי האזור מוצרי מזון בסיסיים. בבקשה זו אנחנו שומעים על יחסיו עם אביגיל אשתו של נבל הכרמלי: "ותמהר אבוגיל [אביגיל קרי] ותקח מאתים לחם ושנים נבלי יין וחמש צאן עשויות [עשויות קרי] וחמש סאים קלי ומאה צמקים ומאתים דבלים ותשם על החמרים" (שמ"א כ"ה, יח). אביגיל מעניקה אפוא לדוד מזון מגוון הכולל גם נבלי יין מהכרמים בדרום הר חברון.

איור מספר 5: גת לדריכת ענבים באזור מכמש, מזרחית לענתות (צולם על ידי המחבר).

48. על אזור בריחה זה בתקופת המקרא ועל פרשת מרדפי שאול אחרי דוד ראה בפירוט רב: ש' ורגון, 'נדודי דוד - ניתוח גאוגרפי היסטורי', **הגות במקרא** ד, תשמ"ד, עמ' 110-128.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בספר דברי הימים מתוארים מפעליו של עוזיהו במדבר ובאזורי הארץ האחרים: "ויבן מגדלים במדבר ויחצב ברות רבים כי מקנה רב היה לו ובשפלה ובמישור אכרים וכרמים בהרים ובכרמל כי אהב אדמה היה" (דה"ב כ"ו, ט). המלך עוזיה עסק בהרחבת תחומי הממלכה על ידי יישובה. מתוך כך למדים אנחנו גם על ההיבטים החקלאיים של פועלו, שגידול הגפן באזור הספר היה אחד מהם. צריך לציין שהמקרא מדבר כאן בכרמל הדרומית שבהר חברון להבדיל מהר הכרמל שבצפון.

כפי שכבר הזכרנו, ירמיהו בן ענתות שבספר המדבר הרבה להשתמש במוטיבים מחיי היום יום של מקום מגוריו.⁴⁹ בין השאר מופיעים אצל הנביא גם מוטיבי הגפן בהקשרים שונים, מה שמעיד, לדעתנו, על ראליה של גפן שגדלה בספר המדבר.⁵⁰

ג. גפן במדבר המזרחי⁵¹ ובסביבות ים המלח

יש עדויות רבות לפעילות הקשורה בגידול הגפן במדבר המזרחי.⁵²

49. ראה על כך בהרחבה: נ' הראובני, **מדבר ורועה במורשת ישראל**, גבעתיים תשנ"א.
50. על הקשר שבין ירמיהו ותרבות הגפן ראה: י' פליקס (לעיל, הערה 11), עמ' 205-206.
51. בתחום זה אנחנו כוללים גם את בקעת הירדן הדרומית. 'המדבר המזרחי' הוא מושג גאוגרפי המתייחס לאזור מדבר יהודה ושומרון. ראה: י' שפנייר, **המדבר המזרחי של ארץ ישראל בתקופות ההלניסטית והרומית**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ט, עמ' 10-12. ראה גם: י' שפנייר וי' רוזנסון (לעיל, הערה 47), עמ' 99-97.

52. באזור זה נמצאו גתות ושרידים של עיבוד יין. אמנם ניכר שינוי הדרגתי מאזור ההר בו מתקנים אלה רבים ובדרך כלל גדולים, לאזור המדבר שבו המתקנים הולכים ומתמעטים ובדרך כלל משטחי הדריכה ובורות האיסוף שבהם הולכים וקטנים. ראה: ד' עייטס, 'סקר מתקנים חקלאיים - העמקים המזרחיים וספר המדבר', בתוך: א' זרטל (עורך), **סקר הר מנשה ב, העמקים המזרחיים וספר המדבר**, תל אביב תשנ"ו, עמ' 696-697. על פי עדויות שונות גדלה הגפן בימי הביניים בעיקר באזור יריחו. ראה: ז' עמר, 'הגידולים החקלאיים בבקעת הירדן בימי הביניים', בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), **הכפר הקדום בארץ ישראל**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 300-301. שימוש אמנותי במוטיב הגפן באזור המדבר המזרחי ניתן לראות ברצפות פסיפס במצדה, שם נמצאו מוטיבים של גפן בארמון המערבי ובכנסייה הביזנטית. ראה: י' ידן, **מצדה, בימים ההם בזמן הזה**, חיפה (חש"ד), עמ' 113, 124-125.

מיקומן של הערים סדום ועמורה אינו ברור. רבים מהחוקרים מזהים אותן בדרום ים המלח. יש הגורסים שמקור השם 'סדום' מלשון שדה גפן (= כרם).⁵⁴ מכאן ניתן לומר שהפסוקים משירת האזינו אינם מליצה בלבד: "כי מגפן סדם גפנם ומשדמת עמורה" (דברים ל"ב, לב). המדרש מזכיר את הגפן בסדום בהקשר לחג הסוכות:

כל מי שמקיים מצות סוכה בעולם הזה, אף הקב"ה נותן לו חלק לעתיד לבא בסוכתה של סדום... סוכתה של סדום שהייתה מסוככת שבעה אילנות, שהיו מסוככים זו על גב זו וזו על גב זו: גפן תאנה, ורימון, ופרסק, ושקדים... ואגוז... ותמרים על גביה (פסיקתא דרב כהנא, נספחים ב', פרשה אחרת, מהד' מנדלבוים עמ' 454-455).

מבלי להיכנס לזיהוי המינים השונים הרמוזים במדרש, מצטיירת ממנו תמונה שרומזת לגידול גפנים באזור סדום. הואיל ונמצאו גתות בעין גדי⁵⁵ וביריחו,⁵⁶ אין פלא למצוא גידולי גפנים גם בהקשר של סדום. כנראה שהיה בעין גדי מרכז לייצור יין לבית המקדש לנסכים: "יש מקום בארץ ישראל ושמו עין גדי, ולמה מדמהו לעין

53. בדיון במשנה מהיכן מביאים את היין לנסכי בית המקדש, מוזכרים היישובים "קרויתים והטולים" (מנחות פ"ח מ"ו). יש מי שרוצה לזהות את מקומם בבקעת הירדן ובסביבות ים המלח (קליין זיהה יישובים אלה בבקעת הירדן ובאזור דרום ים המלח בסביבות צוער. ראה: ש' קליין [לעיל, הערה 19], עמ' 140-141. דמסקי מחזק דעה זו על סמך ממצאים בקומראן. ראה: A. Demsky, 'Qumran Epigraphy and Mishnaic Geography: The Identification of HTL with Hattulim [Menahoth 8:6]', *Dead Sea Discoveries* 4/2, 1997, pp. 157-161, וממילא נמצאו למדים על ייצור יין באזור.

54. 'י קיל, ספר בראשית עם פירוש דעת מקרא, ירושלים תשנ"ז, עמ' שסד.

55. בעין גדי נמצאה גת קטנה מדרום מערב לתל גורן. ראה: 'י פורת, 'חקלאות השלחין ביריחו ועין גדי בתקופת הבית השני', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **אדם ואדמה בארץ ישראל הקדומה**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 138. ייתכן שחלק מתוצרת הגפן שגדלה באזור נאגרה במחסני מצדה על ידי הורדוס ולאחר מכן על ידי המורדים, כפי שידוע לנו מיוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים** ז, ח, ד; מהד' י"ז שמחוני עמ' 394 (להלן: יוסף, **מלחמת**).

56. ביריחו נמצאה גת בסמוך לארמונות מימי הבית השני. ראה: א' נצר, 'גילויים חדשים בארמונות החורף מימי בית שני ביריחו', **קדמוניות** 57, תשמ"ב, עמ' 27. פורת מציין שביקב ביריחו ניתן היה לייצר כמות גדולה של יין משובח בגלל תנאי האקלים החם במקום. מיקום הגת ליד אמת המים אפשר ייצור יין בטהרה. ראה: 'י פורת (לעיל, הערה 55), עמ' 138. עדות מסייעת נוספת ניתן לראות בציור קיר במערת הקבורה של 'בית גולית'. ציור הקיר תיאר שריגי גפן ואשכולות ענבים שחורים. ראה: ר' חכלילי וא' קילברו, 'בית גולית - משפחה ביריחו במאה הא' לסה"נ', **קדמוניות** 55-56, תשמ"א, עמ' 118-119; R. Hachlil and A.E. Killebrew, *Jericho, the Jewish Cemetery of the Second Temple Period*, Jerusalem 1999, pp. 159-161.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גדי? בשביל שהוא משובח ועושין שם יין בטהרה לנסכים ולקרבן" (מדרש שיר השירים רבה א יד, מהד' ורטהיימר עמ' מג).⁵⁷

מקור אחר מספר על ארבעה יבולים בשנה שהצמיחה הגפן בעין גדי: "בכרמי עין גדי, מה כרמי עין גדי עושים ארבע וחמש פעמים בשנה, כך הצדיקים עומדים להיות מולידים ארבע וחמש פעמים בשנה" (מדרש זוטא שיר השירים א יד, מהד' בובר עמ' 16).

במגילת המקדש המתוארכת למאה הראשונה לפנה"ס, מוזכרים איסורים הקשורים לגפן וליין: "ולא יואכלו כל ענבי פרי בוסר מן הגפנים..."⁵⁸. ייתכן שהאיסורים מעידים על גידולי גפן בסביבות קומראן.

שמות גאוגרפיים ושמות יישובים במדבר המזרחי ובסביבות ים המלח הקשורים בגפן

כיוון שבאזור המדברי תפוצת הגפן הייתה מצומצמת, איננו מוצאים בו שמות יישובים עם מרכיב גפן. קיים הר בשם 'ח'שם אֶלְכָרִים',⁵⁹ שתרגומו פסגת הכרם, בסעיפיו העליונים של נחל חבר. כיום לא גדלים בו גפנים ומקור השם אינו ברור.

תיאורי נוסעים

בראשית המאה השישית מתאר נוצרי בשם תיאודוסיוס את הגפן שהייתה ביריחו:

57. קליין מנסה להסביר את עשיית היין בטהרה באזור זה מתוך הנחה שבמקום ישב חלק מכת האסיים, כת שהקפידה בנושא טהרה, ומשער שמסיבה זו ניתנה להם האחריות על ייצור היין למקדש. ראה: ש' קליין (לעיל, הערה 19), עמ' 141.

58. Y. Yadin, *The Temple Scroll II*, Jerusalem 1983, pp. 91, 94, 259. יש לציין שהקשר בין מגילת המקדש לבין התנאים הכלכליים בקומראן אינו הדוק, כיוון שמגילה זו נתחברה כנראה מחוץ לקומראן. הקטע המוזכר אוסר לאכול ענבי בוסר מהגפנים. במידה שמדובר על איסור שהוטל על אנשי המקום, בהחלט ייתכן שיש בו חיזוק להשערה שגידלו גפנים במקום, אף שגידול גפנים בסביבה הוא בעייתי. ראה: ז' ספראי וח' אשל, 'כלכלת קומראן בימי הבית השני', בתוך: מ' לבנה ור' יחזקאלי (עורכים), *יד לאיר*, תל אביב תשנ"ט, עמ' 99-113. לאחרונה נתגלו שרידים צנועים של חקלאות מצפון לחורבה. ראה: י' פורת, 'חורבת קומרן', *חדשות ארכיאולוגיות* קו, תשנ"ז, עמ' 129. ידין גם מתייחס ללוח השנה של אנשי הכת שבו מופיע חג ביכורי הענבים, ואף לו עשויה להיות משמעות לתפוצת גידול הגפנים באזור, וראה: י' ידין, *מגילת המקדש*, תל אביב תש"ן, עמ' 105-106.

59. על המקום ח'שם אלכרם (1717:0916) ראה: ז' וילנאי, ערך 'ח'שם אלכרם', *אריאל*, אנציקלופדיה לידיעת הארץ, תל אביב תשל"ו, טור 2531; מ' מרקוס, *מדבר יהודה הדרומי*, סקר נוף ומסלולי טיול, ירושלים 1984, עמ' 132-133.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שם גם הגפן אשר נטע האדון. גפן זו נותנת פרי בפנטקוסטס ומשמשת לסעודת הקומוניון בקונסטנטינופוליס. הן פרי האדמה הן פרי הגפן נשלחים משם בעתם.⁶⁰

נוצרי אלמוני שביקר באזור יריחו במחצית המאה השישית, מספר על גפניה המשובחות שאף שימשו לריפוי:

מעיין המים אשר המתיק אלישע משקה את יריחו כולה. שם גדלה גפן מצוינת אשר נותנים לקודחים... שם יש גם גפן, וממנה נמכרות בהר הזיתים, ביום עלייתו של האדון השמימה, תיבות מלאות ענבים, ובחג הפנטקוסטס נעשה ממנה תירוש ומציעים ממנו כדים מלאים.⁶¹

יהושע ילין שסייר מירושלים לכיוון עבר הירדן בשנת 1871, עצר ביריחו ושם התרשם מגידול הגפנים במקום:

משם אחזתי דרכי לתור את כל הארץ לארכה ולרחבה. פה ראיתי ארץ חדשה, שמים חדשים, ופירות משונים מאד... גפנים נושאות אשכולות ענבים גדולים אשר לא ראיתי כמוהם בכל הארץ... הערביים הראו לי גפן אחד טעון אשכולות ענבים הרבה, עד אשר אבו לתת בעד חלק העשירי מהם שמנה מאות גרוש. ובראותי בעיני את הגפן אדרת הזאת השתוממתי לתוקף עצמת השריגים, זמורות משתרגות מסביב לעצים רבים ותעלינה על סכות ומשם תרדנה מטה על הארץ, ותסובנה מארבע רוחות הסוכה. אז אמרתי: מי יתן וחפץ ה' יצליח בידנו ובידי חברת 'שוב ארץ ישראל', לקנות במקום הזה שדות, ולנטוע כרמים, אז נהיה מאושרים בארץ...⁶²

א"מ לונץ מציין אף הוא את הגפן המשובחת הגדלה ביריחו:

באחד הגנות אשר בתוך העיר נמצא כעת גפן גדול הנודע לשבח בכל הארץ. הגפן הזה הוא כבר בן 42 שנה והקף גיזעו 2.30 מ' והוא משתרג לארבעה שריגים המביאים בכל שנה 1500 ק"ג ענבים.⁶³

ד. גפן במישור החוף ובשפלת יהודה

הממצאים הארכאולוגיים מלמדים על גתות באזור הירקון.⁶⁴

60. תיאודוסיוס, 'על מקומה של ארץ הקודש', בתוך: א' לימור, **מסעות ארץ הקודש**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 187, סעיף 18.

61. שם, עמ' 227, סעיף 14. יש המזהים את הנוסע האלמוני שכתב תיאור מסע זה עם נוצרי בשם אנטונינוס מפיאקנזה. ראה שם במבוא, עמ' 209-217.

62. 'מסע יהושע ילין מירושלים לעבר הירדן', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל**, תל אביב 1996, עמ' 615.

63. א"מ לונץ (לעיל, הערה 44), עמ' 199.

64. באזור תל קסילה נמצאו גתות מתקופת המקרא. ראה: א' איילון, 'גתות יין מתקופת הברזל סביב תל קסילה', בתוך: ר' זאבי (עורך), **ישראל - עם וארץ ז-ח**, תל אביב תשנ"ד, עמ' 53-66.

עדויות מהמקרא

סיפורי שמשון שהתרחשו באזור השפלה רוויים בראליה של האזור שבאה לידי ביטוי בהיבטים מגוונים של עלילות הסיפורים.⁶⁵ אחד ההיבטים הוא גידול הגפן שעליו אנחנו שומעים באיסור שנצטווה אמו של שמשון:

ויהי איש אחד מצרעה ממשפחת הדני ושמו מנוח ואתו עקרה ולא ילדה... ועתה השמרי נא ואל תשתי יין ושכר... אל תשתי יין ושכר... (שופטים י"ג, ב-ז).

איסור אכילת ענבים ושתיית יין על ידי אמו של שמשון מעיד, כנראה, שבאזור צרעה היו גפנים שמהן הייתה צריכה להינזר.

בתבליט הקיר שנתגלה בנינוה ושמתאר את כיבוש לכיש על ידי סנחריב, מופיע מוטיב הגפן שגדלה באזור (ראה איור מספר 6). אין ספק שגידול הגפנים המוכר לנו

איור מספר 6: גפנים בקטע מתוך תיאור כיבוש לכיש בתבליט של סנחריב בנינוה.

65. על הראליה בסיפורי שמשון כפי שהיא מתגלית בשטח, ראה: י' גפני, בעקבות שמשון, סיור לימודי, תל אביב תשמ"ד, עמ' 30-31.

כיום באזור, היה קיים בו גם בעבר.⁶⁶

לוח גזר

לוח גזר הוא לוח אבן קטן (7.2×11.1 ס"מ) שנמצא בחפירות בתל גזר בשפכים מהתקופה הישראלית. לוח זה מתוארך למאה העשירית לפנה"ס. בשבע השורות הכתובות בו מצוינים חודשי העיבוד החקלאי. הספרות העוסקת בלוח זה רבה ומקיפה,⁶⁷ ואסתפק באזכור חודשי העיבוד הקשורים בגפן ובזיהוים:

(שורה 6) ירחו זמר [= ירחו זמיר, הכוונה לחודשים תמוז ואב שהם חודשי זמירת הגפן, י"ש].

עדות הלוח מחזקת את עדות המקורות שסקרנו על גידול גפנים באזור.

עדויות בתר-מקראיות

יש אין ספור עדויות ארכאולוגיות לפעילות הקשורה בגפן באזור זה⁶⁸ (ראה למשל

66. על פי הממצאים מלכיש אין ספק שהגפן הייתה שם גידול חשוב. ראה: H. Helbaek, 'Plant Economy in Ancient Lachish', in: O. Tufnell (ed.), *Lachish IV, The Bronze Age*, Oxford 1958, pp. 309-317; D. Ussishkin, *The Conquest of Lachish by Sennacherib*, Tel Aviv 1982, pp. 94-96.

67. התעתיק והפירוש על פי: ש' אחיטוב, **אסופת כתובות עבריות**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 149-152 ושם ביבליוגרפיה מקיפה ומסכמת.

68. לדיון בטיב הגידולים החקלאיים באזור החוף ובשפלת יהודה ובשאלה למי היו שייכות החלקות החקלאיות, ראה: י' שוורץ, 'על כלכלה ומסחר בלוד בדור יבנה', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 202-208 והערות 29, 48; ראה גם: J. Schwartz, 'Lod (Lydda)', *British Archaeological Reports* 571, 1991, pp. 163-178. באזור החוף ובשפלת יהודה רבות הן הגתות המלמדות על תרבות הגפן העשירה. בין המחקרים שנתפרסמו על הגפן באזור זה: י' הירשפלד, 'גתות יין קדומות באזור פארק איילון', **ארץ ישראל** טו, תשמ"א, עמ' 383-390; הנ"ל, 'אמאוס - "מקווה מים יפים ונווה יפה", סקירה היסטורית-ארכאולוגית', בתוך: ג' ביגר וא' שילר (עורכים), **אתרים ומקומות בארץ ישראל, אריאל** 55-56, תשמ"ח, עמ' 27. באזור החוף ישנם עדויות וממצאים רבים המלמדים על גידול גפנים. רול ואיילון חשפו גתות באזור גבעות החמרה ברחובות וטבסור (= רעננה). ראה: י' רול וא' איילון, 'שתי גתות יין גדולות באזור גבעות החמרה בארץ ישראל', **נופים** 13-14, תש"ס, עמ' 9-26 (= I. Roll and E. Ayalon, 'Two Large Wine Presses in the Red Soil Regions of Israel', *PEQ* 111-125, 1981, pp. 113); נ' קידיאושן ואחרים, 'שתי גתות יין מתקופת התלמוד ליד תל קסילה', בתוך: ר' זאבי (עורך), **ישראל - עם וארץ** ה-ו, תל אביב תש"ן, עמ' 23-36. וראה מאמרו של א' איילון, 'סופה של תעשיית היין הקדומה במישור החוף המרכזי', בתוך: ז' ספראי ואחרים (עורכים), **חקרי ארץ**, רמת גן תשנ"ז, עמ' 149-166, ושם ספרות נוספת רבה. איילון גם חשף גתות בחצר מוזאון ארץ ישראל. ראה: א' איילון, 'גתות יין מתקופת המשנה

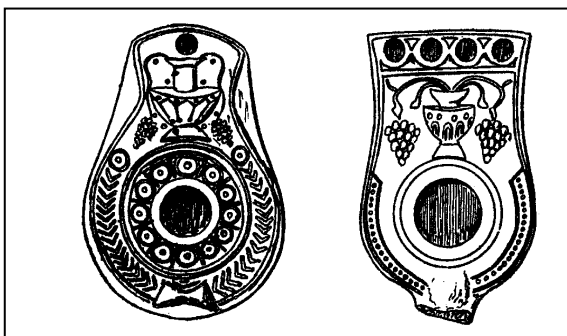
הוצאת תבונות מכללת הרצוג

איור מספר 7). אנחנו שומעים על גידול גפן באזור לוד בתקופת המשנה ממעשה שהיה בר' אליעזר:

מעשה בר' אליעזר שהיה לו כרם בצד כפר טבי במזרח לוד, ולא רצה לפדותו. אמרו לו תלמידיו, ר' משגזרו שיהא נפדה זה סמוך לחומה אתה צריך לפדותו. עמד ר' אליעזר ובצרו ופדאו... (תוספתא מעשר שני פ"ה הט"ז, מהד' ליברמן עמ' 272-273).

אזכור אחר מזכיר בור של גת מאזור לוד: "גוזל שנפל לתוך הבור של גת..." (תוספתא טהרות פ"ט ה"ד, מהד' צוקרמנדל עמ' 670).

הזכרנו לעיל גידול גפן על גבי שקמה בכפר עזיז (כלאים פ"ו מ"ד). מספר מקורות מאוחרים מעידים אף הם על הקשר של הגפן עם השקמה הנפוצה באזור החוף.⁶⁹

איור מספר 7: אשכולות ענבים
מעטרים נרות שנמצאו בגזר.

במוזיאון הארץ, בתוך: ר' זאבי (עורך), **ישראל - עם וארץ**, תל אביב תשמ"ד, עמ' 17-30. גידול הגפן בשרון הדרומי היה נפוץ מאוד בתקופות ההלניסטית והרומית, עד הכיבוש האסלאמי. ראה: י' רול וא' איילון, 'שתי גתות יין גדולות באיזור גבעות החמרה בארץ ישראל', שם, עמ' 23-24. סיכום תוך ניסיון לצייר תמונה אקולוגית על מיקום גתות ומתקנים אחרים ביחס ליישוב באזור דרום השרון, ראה: א' איילון, 'היבטים אקולוגיים בכפרי דרום השרון בתקופה הרומית-ביזנטית', בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), **הכפר הקדום בארץ ישראל**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 209-227. באזור רמת בית שמש הייתה תפוצה רבה של גידול גפנים בתקופה הרומית-ביזנטית. כך עולה ממצאות 80 גתות באזור מצומצם, וראה: א' ברש, 'סקר גיתות ומיתקנים חקלאיים', **חדשות ארכיאולוגיות** קה, תשנ"ו, עמ' 122-125. בח'רבת חרמשית בנאות קדומים נתגלו עשר גתות. ראה: צ' גרינהוט, 'חורבת חרמשית, עונות 1990-1998', **עתיקות** 34, תשנ"ח, עמ' 144-157. באזור תל חדיד נתגלתה רצפת פסיפס של כנסייה שבה תמונת ספינה נושאת כדי יין. ראה: מ' אבי-יונה, 'ריצפת פסיפס מחדיד', **ארץ ישראל** יא, תשל"ג, עמ' 45-47. באזור מזור נתגלו גתות רבות. ראה: ד' עמית וא' זילברבוד, 'סקר מזור', **חדשות ארכיאולוגיות** קו, תשנ"ז, עמ' 99-100. באזור בית גוברין נמצא פסיפס מרשים משנת 500 שבו תיאור שריגי גפן ובעלי חיים, שיכולים לחזק את השערתנו שבאזור גידלו בעבר גפנים (כפי שהן גדלות בו גם כיום), וראה: F.M. Abel, 'Les Ruines d'el Megenges', *RB* 33, 1924, pp. 584-604.

69. להרחבה בנושא הגפן במישור החוף והקשר עם השקמה ראה: י' פרג'ון, 'גפן עלי שקמה', י' רוזנסון, 'כרמים ושקמה', **על אתר** ג, תשנ"ח, עמ' 139-144.

שמות גאוגרפיים ושמות יישובים באזור החוף ובשפלת יהודה הקשורים בגפן

באזור זה מספר יישובים שלשמותיהם קשר עם גידול הגפן: עזקה,⁷⁰ גת וקריית גת,⁷¹ עֲנָאָה.⁷²

מן הראוי לציין שוועדת השמות העתיקה ליישובי האזור שמות שיש להם זיקה לגפן: גפן, תירוש,⁷³ רוגלית,⁷⁴ אדרת,⁷⁵ שריגים,⁷⁶ כרמי יוסף,⁷⁷ אשכולות.⁷⁸

70. השם 'עזקה' קשור לעיבוד חקלאי, כפי שמביא ישעיהו ה', א-ב. לכן הנטייה לקשר את שם המקום לגידול הגפן. רמז יש כאן, אך ראיה חותכת אין.
71. גת מזוהה בתל צפית (123:135). 'י אהרוני (ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 90), סובר שגת נקראת על שם מתקן הדריכה שהיה במקום. וילנאי אף הוא סבר כן בהקשר לזיהוי הקודם של גת בתל עירני. ראה: ז' וילנאי, 'שמות היישובים העבריים', לשוננו לעם ב, ו (ט"ז), תשי"א, עמ' 7; הנ"ל, ערך 'גת', אריאל, אנציקלופדיה לידיעת הארץ, תל אביב תשל"ד, טורים 1500-1501. כיום נעשות בתל צפית חפירות מחודשות. ראה: ב' אדריאן ומ' אהרון, 'החפירות המחודשות בתל א-צאפי/גת', בתוך: א' אקרמן (עורך), השפלה - אדם טבע ונוף, רמת גן תשנ"ח, עמ' 31-37. צריך לציין שהשם 'גת' מופיע גם בהקשרים אחרים ובאזורים אחרים כדוגמת: 'גת חפר', 'גת רימון'. בנושא זה ראה: A.F. Rainy, 'Gath-Padalla', IJEJ 18/1, 1968, pp. 1-4.
72. עֲנָאָה (145:145) הוא כפר ערבי שהיה בסמוך לרמלה. הכפר נעזב במלחמת השחרור, עיין: ז' וילנאי, ערך 'ענאבה', אריאל, אנציקלופדיה לידיעת הארץ, תל אביב תשל"ח, טור 5923.
73. תירוש הוא סוג של יין משומר או פרי יבש. נראה שאין זה יין חדש או מיץ ענבים שלא הפך ליין כמובנו היום, וראה: א' טל, 'תירוש - עיון בהוראתו', בתוך: י' ליכט וג' ברין (עורכים), הצבי ישראל, אסופת מחקרים במקרא, תל אביב תשל"ו, עמ' 129-132; S. Naeh & M.P. Weitzman, 'Tirosh-Wine or Grape? A Case of Metonymy', Vetus Testamentum 44, 1994, pp. 115-119.
74. רוגלית (120:150) - היישוב נקרא על שם הגפן השרועה שממנה היו מביאים את הנסכים המשובחים למקדש (מנחות פ"ח מ"ו).
75. אדרת (118:149) - "גפן אדרת, גפן שסמכוה לעץ, לגדר או לקנים, כדי שתתרומם ותטפס עליהם" (י' פליקס, עצי פרי [לעיל, הערה 2], עמ' 70). צורה זו של גפן מוזכרת ביחזקאל י"ז, ה-ח.
76. שריגים (144:120) - זהו מרכז כפרי ליישובי חבל עדולם. כיום שונה שמו ל'לי-און', על שמו של נדבן יהודי. השם 'שריגים' מתאים, לטעמנו, יותר בהיותו מייצג את גידול הגפן באזור השפלה. שריג הוא ענף של גפן.
77. כרמי יוסף (141:139) - מושבה בשפלה, מדרום מזרח לרמלה. חלק מתושביה עסק בתחילה בגידול גפנים.
78. אשכולות (117:124) - משק חקלאי הנקרא כך על שם גידול הגפן שהוא אחד מענפי החקלאות שבו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ה. גפן בשומרון

עדויות מהמקרא⁷⁹

כיום שולט בשומרון בעיקר גידול הזית, אולם בעבר היו במקום גפנים רבות שעל אודותן ניתן ללמוד ממקורות מקראיים אחדים:

ויאמרו הנה חג ה' בשלו מימים ימימה... ויצו [ויצוו קרי] את בני בנימן לאמר לכו וארבתם בכרמים... ויצאתם מן הכרמים וחטפתם לכם איש אשתו מבנות שילו והלכתם ארץ בנימן (שופטים כ"א, יט-כא).

לאחר המעשה הנורא המתואר בסיפור פילגש בגבעה, הלכו שרידי שבט בנימין שכמעט נכחד לחטוף נשים מבין המחוללות בכרמי שילה על מנת לשקם את שבטם. על פי תיאור זה מבינים אנו שסביב לשילה היו כרמי גפן.⁸⁰ גם מעט צפונה לאזור

79. על ענפי הכלכלה בשומרון בתקופות קדומות ועל גידול הגפן בתוכם ראה: א' בורנשטיין, "ממגד ארץ ומלואה" - אזורי החקלאות בשומרון בעת העתיקה, בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השלישי**, קדומים-אריאל תשנ"ד, עמ' 87-115. בורנשטיין גם סבור שסיפור כרם נבות (מל"א כ"א-כ"ב) התרחש בשומרון ולא ביזרעאל, ומכאן מסיק שהאזור היה עשיר בכרמים, וראה: א' בורנשטיין, 'כרם נבות אשר ב... שומרון - גן המלך אשר לאחאב', בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני**, קדומים-אריאל 1993, עמ' 125-147, בעיקר עמ' 141. מחקר מקיף בנושא ייצור היין באזור השומרון בתקופת המקרא ערך ד' עיטס בסביבות דיר קלע ובנת בר במערב השומרון, וראה: ד' עיטס, **ייצור שמן ויין בהר אפרים בתקופת הברזל**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תש"ס. ש' דר שחפר באזור ג'מעין חשף גם הוא יקב לא קטן מתקופת המקרא שמזכיר את היקב בגבעון, וראה: ש' דר, 'חרבת ג'מעין - כפר מימי הבית הראשון במערב השומרון', בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), **מחקרי שומרון**, תל אביב תשמ"ו, עמ' 29-31.

80. מקובלת עלינו ההנחה שרובם המוחלט של הכרמים המוזכרים במקרא הם כרמי גפנים. בעניין זה ראה: ז"ש ליכט, ערך 'כרם', **אנציקלופדיה מקראית** ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 318-322, וכן ראה: ח' גלעד, 'על המחולות', **בית מקרא** נט, תשל"ד, עמ' 589-591, המזהה במקום דווקא כרמי זיתים, בניגוד להערתו, המקובלת עלינו, של ב"צ לוריא, 'הערה', שם, עמ' 592. דעה זו מתחזקת במיוחד לאור מציאת גתות באזור שילה, ראה לדוגמה אצל ע' פיינגרש וד' עיטס (לעיל, הערה 2), עמ' 56 ואיור 63. בחפירות בתל שילה נמצאו גם צימוקים שייתכן שגדלו באזור: M.E. Kislev, 'Food Remains', in: I. Finkelstein (ed.), *Shiloh*, The Archaeology of A Biblical Site, Tel Aviv 1993, pp. 354-361. לאחרונה נחשפה כנסייה חדשה בסמוך ל'תל שילה' ורצפת הפסיפס שלה מעוטרת בדגם של גפנים (טרם פורסם). אין ספק שעדויות אלו מחזקות את ההנחה שהמחולות היו בין כרמי הגפנים שגדלו באזור. כיום מעטות הן הגפנים בשומרון, אך ידוע שבעבר הייתה הגפן אחד מענפי הכלכלה החשובים באזור, ורק עם כניסת השלטון המוסלמי איבד ענף הגפן מחשיבותו. על כך ראה: ז' עמר, 'תהליכי התאסלמות ואיסלום ביהודה ובשומרון בימי הביניים והשפעתם על ענף

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שילה, בשכם בראשית תקופת המלוכה, הייתה פעילות חקלאית הקשורה לגפן: "ויבא געל בן עבד ואחיו ויעברו בשכם ויבטחו בו בעלי שכם. ויצאו השדה ויבצרו את כרמיהם וידרכו ויעשו הלולים..." (שופטים ט', כו-כז). מאבקו של אבימלך בן גדעון עם מתנגדיו בשכם נערך אפוא בשעה שהם בצרו ודרכו את ענביהם.

בנבואות לעתיד לבוא על אזור השומרון נעשה שימוש בגפן היין: "עוד תטעי כרמים בהרי שמרון נָטְעוּ נָטְעִים וחללו. כי יש יום קראו נצרים בהר אפרים קומו ונעלה ציון אל ה' אלהינו" (ירמיהו ל"א, ד-ה). ירמיהו הנביא חוזה את פריחת השומרון לעתיד לבוא, פריחה שתבוא לידי ביטוי בין השאר בנטיעת כרמים ובאכילת פירותיהם בירושלים ובשומרון.

בשני אוסטרקונים שנמצאו בשומרון מוזכר יין שהובא מכרם מיישוב בשם 'התל'.⁸¹

עדויות בתר-מקראיות

הממצאים הארכאולוגיים מלמדים על פעילות עשירה הקשורה בגפן באזור השומרון בתקופה הבתר-מקראית.⁸² גם בצפון השומרון ובסביבות ג'נין נמצאו גתות רבות.⁸³

הגפן ועל ייצור היין, בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס הרביעי, אריאל-קדומים תשנ"ה**, עמ' 247-261.

81. G.A. Reisner, *Harvard Excavations at Samaria 1908-1910*, Cambridge 1924, p. 237, חרסים 53-54. על האוסטרקונים הללו ראה: ש' אחיטוב (לעיל, הערה 67), עמ' 202-162 ובעיקר עמ' 197-198, ושם ביבליוגרפיה נוספת. בלי להיכנס לדיון בזיהוי המקום, ברור שבסביבות שומרון, במאה השמינית לפנה"ס, גידלו גפנים ומשם שלחו מס לאוצרות המלך.

82. עדות לגידול גפן בשומרון בתקופת המשנה והתלמוד נמצאה במגדלי אבן בני קומה אחת שכנראה שימשו לתהליך התססת היין וכן בשרידי גתות רבות שנמצאו באזור (ראה איור מספר 8). על כך ראה בהרחבה במחקרו של ש' דר, **התפרוסת היישובית של מערב השומרון: בימי הבית השני, המשנה והתלמוד והתקופה הביזנטית**, תל אביב תשמ"ב, עמ' 231-267, וכן הנ"ל, 'משק וייצור חקלאי בארץ ישראל הרומית-ביזאנטית', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **אדם ואדמה בארץ ישראל הקדומה**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 142-169 ובעיקר עמ' 153-159. ראה עוד הנ"ל, 'חרבת ג'מעין' (לעיל, הערה 79), עמ' 40-51. גם השומרות הרבות הפזורות בשטחי השומרון ויהודה הן עדות לגידולי הגפן, וראה: צ"י רון, **המלונות כביטוי לחקלאות המדרגות בהרי יהודה ושומרון** א, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1977, עמ' 38-45. גם בשוליים המערביים של השומרון נתגלו גתות רבות. ראה: א' איילון ואחרים, 'מיקבצי המתקנים בשדות צור נתן בתקופה הרומית-ביזאנטית', בתוך: **ישראל - עם וארץ** ה-ו, תל אביב תש"ן, עמ' 93-120.

83. לסיכום המחקר ראה: G.W. Ahlström, 'Wine Presses and Cup-Marks of the Jenin-Megiddo Survey', *BASOR* 231, 1978, pp. 19-49.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

באזור שכס נמצאו כרמי יין מהתקופה הרומית-ביזנטית שנחצבו בסלע, ובסמוך להם גם נחצבו גתות.⁸⁴

גם באזור מערב השומרון גדלו גפנים שעליהן שומעים בדיון לגבי מקום הבאת הנסכים:

ומנין היו מביאין את היין? קרותים והטולים אלפא ליין. שניה להן - בית רמה ובית לבן בהר, וכפר סגנה בבקעה. כל הארצות היו כשרות, אלא מכאן היו מביאין... (מנחות פ"ח מ"ו).

הדיון במשנה הוא לגבי המקום הטוב ביותר להביא ממנו את היין לנסכים. זיהוי חלק מהאתרים האלה הוא במערב השומרון.⁸⁵ בשומרון נחפרו מספר בתי כנסת שזוהו כבתי כנסת שומרונים מהמאה הרביעית לספירה, ובאחד מהם שנמצא

איור מספר 8: גת לדריכת ענבים בסמוך לתל שילה (צולם על ידי המחבר).

84. א' זרטל, 'כרם חצוב - שיטה חקלאית בלתי ידועה מהתקופה הרומית-ביזנטית בשומרון', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השמיני**, קדומים-אריאל תשנ"ט, עמ' 33-42.

85. היישובים בית רימא ובית לבן מזוהים בכפר בית רימא ובאזור רנטיס. ראה: ש' קליין (לעיל, הערה 19), עמ' 142; ז' ספראי, **גבולות ושלטון בארץ ישראל, בתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב תש"ם, עמ' 114-115. לגבי זיהוי 'קרותים' ו'הטולים' - ראה בסעיף על הגפן במדבר המזרחי ובסביבות ים המלח.

בחרבת סאמרה, נחשפה רצפת פסיפס שבה מוטיבים של גפן וכלי יין.⁸⁶ א' שבות מציין שבאזור המצוי מזרחית לכפר עורתא שבשומרון גדלים בימינו גפנים בריכוז גדול.⁸⁷ אזור נוסף בשומרון שבו גדלים גפנים כיום, ואולי יש בהם שריד לגידול גפן בעבר, נמצא בסמוך לכניסה ליישוב תפוח, ליד צומת תפוח, וכן בחֶרְבַת רפיד, בסמוך לכניסה ליישוב שילה ממערב לכביש.⁸⁸

שמות גאוגרפיים ושמות יישובים בשומרון הקשורים בגפן

בשומרון מעטים הם ביחס ליהודה היישובים הנושאים שמות שקשורים לגפן. מימי הבית השני ידוע היישוב גופנה בשומרון שהיה עיר יהודית גדולה ומרכז מחוז שבו ישבו משפחות רבות של כוהנים.⁸⁹ מערבית לשכם, בסמוך לדרך לטול כרם, מצוי הכפר ענבתא המשמר את שם הגפן ופרותיה.⁹⁰ יישובים נוספים בשולי השומרון ששמותיהם קשורים לגידול הגפן הם: טול כרם,⁹¹ ג'ת.⁹²

תיאורי נוסעים

ר' אשתורי הפרחי ציין את הגפנים באזור גופנא בסיירו בין שילה לירושלים בראשית המאה הארבע עשרה: "אל מערב שילה דרומי כשתי שעות הוא בית גופנין וקורין לו ג'וֹפְנָא, ועוד היום מקום גפן".⁹³

שמואל בן דוד הקראי מציין במחצית המאה השבע עשרה את הכרמים הנמצאים בין ירושלים לשכם: "מבירא עד שכם אילני זית הרבה מאד, וגם שדות וכרמים...".⁹⁴

86. י' מגן, 'בתי כנסת שומרוניים', **קדמוניות** 99-100, תשנ"ג, עמ' 78-79. בהר גריזים ייתכן שהיה בית כנסת שומרוני שממנו שרדה כותרת שבה אמפורה ושריגי גפן. ראה: שם, עמ' 82.
87. א' שבות, 'כרמי שומרון', בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**, עפרה תשמ"ז, עמ' 146-141.
88. תודתי לאריה בורנשטיין על עדכון זה.
89. גופנה (170:152) - נזכרת גם במפת מידבא מהתקופה הביזנטית. פרס מזכיר את גידול הגפנים באזור גופנה. ראה: י' פרס (לעיל, הערה 27), א, עמ' 151-152.
90. ענבתא (161:190) - לדברי וילנאי המקום נקרא כך על שום כרמי הגפן שמסביבו. ראה: ז' וילנאי (לעיל, הערה 22), טורים 5923-5924.
91. טול כרם (152:190) - פרס מציין שמקור השם בגפנים שבמקום, וכן נמצאו בסביבות הכפר גתות. ראה: י' פרס (לעיל, הערה 27), ב, ירושלים 1955, עמ' 375.
92. ג'ת (154:200) - יישוב זה נמצא במערב שבין השרון למערב השומרון, ושמו אולי רומז להימצאות גתות לדריכת ענבים באזור. ראה: י' פרס (לעיל, הערה 27), א, עמ' 174-175.
93. א' הפרחי, **כפתור ופרח**, מהד' לונץ, ירושלים תרנ"ז, עמ' רצז.
94. 'מסעות שמואל בן דוד הקראי מקרים' (לעיל, הערה 36), עמ' 250-251.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במסעם השני לארץ ישראל בשנת 1839, מציינים בני הזוג מונטיפיורי את הכרמים בשומרון בדרכם לירושלים:

מסג'ל לירושלים, עלינו בדרך מסענו להר סלואד וירדנו דרך כפר יברוד עד שבאנו אל נחל ביתין, מערה גדולה נשענת על צורי סלע גדולים אשר חצבו בהן מסלות עשויות כמדרגות, ועליהן עצי גפן ותאנה כברכת ה' אשר נתן על הארץ הזאת.⁹⁵

ר' רחמים יוסף אופלטקה שסייר מירושלים למירון (בשנת 1876), מתאר את הגפן שהייתה בקבר יוסף:

שם מצבת יוסף הצדיק ובניו... והציון הלז הוא בחצר קטנה, בה שני בתים זה לפנים מזה בלתי תקרה. שם נטוע גפן שעלהו לא יכול קיץ גם חורף...⁹⁶

ו. גפן בכרמל ובשרון

גידול הגפן היה נפוץ בעבר גם באזור הכרמל⁹⁷ והשרון.⁹⁸ באזור הכרמל, אף שכנראה היה מיוער בעיקרו בעבר, נעשתה גם עבודה חקלאית בתקופות שונות. על כך יעידו שרידי החוות והגתות הפזורות במקומות רבים באזור. לרגלי הכרמל, בתל שקמונה, נמצאו כתובות על קנקנים מהתקופה הפרסית המזכירים יין של גת כרמל.⁹⁹

עדויות בתר-מקראיות

בעקבות גידול הגפן בכרמל יוצרו בו גם יינות שהושוו עם יינות השרון הסמוכים: "תנא: השרוני נידון ככרמלי, חי - ולא מזוג, חדש - ולא ישן"¹⁰⁰ (בבלי נידה כ ע"ב -

95. 'מסעם השני של משה ויהודית מונטיפיורי בארץ ישראל' (לעיל, הערה 41), עמ' 564-565.
96. 'מסע ר' רחמים יוסף אופלטקה מירושלים למירון', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל**, תל אביב 1996, עמ' 625. נושא הגפן סביב קברו של יוסף בשכם נזכר במקורות שונים בהקשר לברכת יעקב ליוסף (בראשית מ"ט, כב). ראה סיכום מקורות בנושא: ז"ח ארליך, 'קבר יוסף והמבנה שעליו', בתוך: ה"ל (עורך), **שומרון ובנימין**, עפרה תשמ"ז, עמ' 159-160.
97. 'יתכן שהשם 'כרמל' מרמז אף הוא על גידול גפן ומקורו מה'כרם'. מסתבר שמקור השם מהמילים 'כרם-אל' על שום כרמי הגפן שהיו נפוצים באזור. ראה: ז' וילנאי (לעיל, הערה 22), טור 3881. לדעת קלאי השם נובע מהיות המקום נטוע בעצי פרי. ראה: ז' קלאי, ערך 'כרמל', הר הכרמל', **אנציקלופדיה מקראית** ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 324-329.
98. על גתות בתקופת המקרא בשרון ראה: י' רול וא' איילון, **אפולוניה ודרום השרון, דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה**, תל אביב 1989, עמ' 200-204.
99. F.M. Cross, 'Jar Inscriptions From Shiqmona', *IEJ* 18, 1968, pp. 226-233. מבלי להיכנס לזיהויה של 'גת כרמל', קנקני אגירה אלו מזכירים את הקנקנים מגבעון שמצפון לירושלים שבהם דנו בפרק על הגפן ביהודה ובבנימין, וישנה סבירות גבוהה שהיין שנאגר בהם יוצר באזור הכרמל.
100. השווה: תוספתא נידה פ"ג ה"א, מהד' צוקרמנדל עמ' 644.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כא ע"א). מדובר כאן בסוגי יין שהופקו בשרון ובכרמל, והדיון הוא לגבי צבע היין. הכוונה ליין כרמלי השווה ליין השרוני בכך שניתן לשתותם חיים, בלא מהילה במים. על הפקת יין באזור ניתן אולי ללמוד גם מסיפור אחר:

ת"ר מעשה בשני בני אדם שנשבו בהר הכרמל, והיה שבאי מהלך אחריהם. אמר לו אחד מהם לחבירו: גמל שמהלכת לפנינו סומא באחת מעיניה, וטעונה שתי נודות, אחת של יין ואחת של שמן... (סנהדרין קד ע"א-ע"ב).

ממקורות אלו נראה שבאזור ייצרו יין בכמויות מסוימות והיה אף סוג יין שכונה 'יין כרמלי'. מקור נוסף המעיד על הפקת יין בכרמל הנו כתובת המזכירה סוחרי יינות מקיסריה.¹⁰¹ מעט דרומה לחיפה הייתה קיימת עיר בשם 'קסטרה' ובה הייתה תעשייה של יין.¹⁰²

תיאורי נוסעים

הנוסע האנגלי טריסטרם התרשם מהגותות הרבות באזור הכרמל וציין:

סקרנו כמה גתות יין, אשר תשומת-לבנו הופנתה אליהן על-ידי מר סנדוויץ, שגילה אותן, והן דומות בדיוק לאלה שהראה ד"ר רוזן לסטנלי בדרום יהודה. סקרנו ארבע מהן על הכרמל, והואיל והן קשורות כל כך בשם ההר ותיירים קודמים לא הזכירן, עד כמה שידוע לי, כדאי אולי לתארן בפרוטרוט. בכל מקום, על הכרמל ובמקומות אחרים, חוצבים אותן בסלע שטוח או משופע במקצת. בקצה העליון חוצבים שוקת שעומקה כמטר, אורכה כמטר וחצי ורוחבה כמטר. מתחת לה נחצבת באותו הסלע שוקת שנייה, שעומקה כשלושים וחמישה ס"מ, ושטחה 1.20 מ' על 0.90 מ'. השתיים מקושרות על-ידי שניים או שלושה חורים קטנים שנקדחו בסלע סמוך לקרקעית השוקת העליונה, וכך זרם מיץ הענבים הדרוכים למעלה אל הגבא התחתון. דומה שלכל כרם היתה גם אחת כזאת. הנה ככה נחקקה בסלע עדות לנאמנותו של השם העתיק כרמל.¹⁰³

101. מ' שובה, 'כתובת מוכר יין מקיסרין', תרביץ יד, ירושלים תש"ג, עמ' 214.

102. ז' ייבין וז' פינקלשטיין, 'חורבת קסטרה 1993-1997', חדשות ארכיאולוגיות 109, תשנ"ט, עמ' 35.

103. ה"ב טריסטרם, מסע בארץ ישראל, יומן 1864-1863, ח' בן עמרם (מתרגם), ירושלים 1981, עמ' 81-82. בחפירות שניהל ש' דר באזור העיירה סומקה נמצאו חמש גתות. ראה: ש' דר, סומקה, עיירה יהודית בכרמל, תל אביב תשנ"ח, עמ' 183-199. גם בחפירות החווה החקלאית ברמת הנדיב נתגלו גתות מימי הבית השני ומאוחר יותר. ראה: י' הירשפלד ור' בירגר, 'בתי-אחוזה וגתות ברמת הנדיב', קדמוניות 83-84, תשמ"ט, עמ' 107-108. בסקר נוף שנערך בראשית שנות השמונים תועדו למעלה מארבעים גתות בכרמל. ראה: ח' להב ומ' פרקש, כרמל - סקר טבע ונוף 1981-1983, תל אביב 1986. בדרום הכרמל נמצאו כעשרים גתות בסקר שנערך באזור דליה. ראה: י' עולמי, סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת דליה,

ז. גפן בבקעת גינוסר

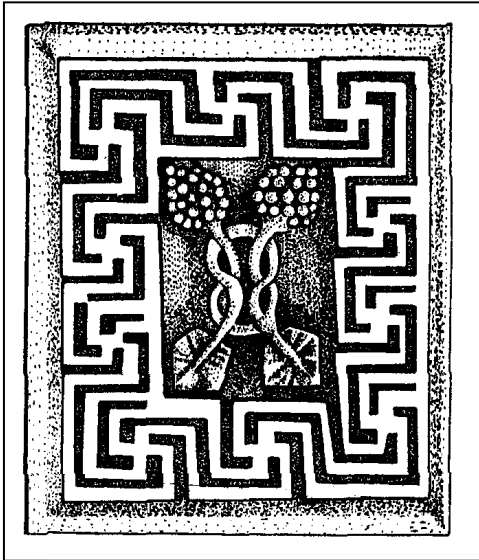
עדות בתר-מקראית

בקעת גינוסר הייתה ידועה בטיב פירותיה המעולים שגדלו על אדמה פורייה ובאקלים משובח. בין הפירות הללו מזכיר יוסף בן מתתיהו את הגפן:

לאורך יאור גנוסר משתרעת ארץ הנקראה גם היא בשם זה (עמק, בקעת גינוסר) והיא נפלאה בתכונתה וביפיה... ויושביה נטעו בה כל מיני מטעים, כי האויר הטוב נוח לצמחים שונים זה מזה (בתכונתם)... מלכי כל עצי הפרי, הגפן והתאנה, נותנים את פריהם תשעה חדשים רצופים בשנה

(יוסף, **מלחמת ג', י, ח**; מהד' שמחוני, עמ' 331-332).

בעיטורים של בתי הכנסת שבאזור, אנו מוצאים שימוש במוטיבים שונים של גפן (ראה בנספח ב שבסוף המאמר ובאזור מספר 9).

איור מספר 9: עיטור מבית הכנסת בכורזים בו רואים שני אשכולות ענבים.

ירושלים תשמ"א. באזור השרון נתגלו חמישה עשר אתרים שבהם גתות. ראה: 'רול וא' איילון, 'הצמיחה היישובית והכלכלית בדרום השרון בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: א' דגני ואחרים (עורכים), **השרון, בין ירקון לכרמל**, תל אביב תש"ן, עמ' 195; עדות מסייעת נוספת ניתן אולי למצוא בקישוט של גפן שנמצא על נר באפולוניה. ראה: V. Sussman, 'The Samaritan Oil Lamps from Apollonia-Arsuf', *Tel Aviv* 10/1, 1983, pp. 76-78.

ח. גפן בגליל

עדות בתר-מקראית

ביישוב מרות הנמצא בגליל העליון המזרחי, נמצאו מספר גתות סביב ליישוב ובסביבות בית הכנסת.¹⁰⁴ בציפורי שהייתה אחת מן הערים המרכזיות בגליל התחתון בתקופה הרומית, נתגלה בית מידות מן המאה השלישית והמוטיב המרכזי ברצפת הפסיפס שבו הוא פולחן היין לאל דיוניסוס. בפסיפס הזה מתוארים שלבים שונים של עיבוד פרי הגפן ליין.¹⁰⁵

ייצור יין בגליל נזכר מעט במקורות השונים וממצאי התרבות החומרית משלימים את ידיעותינו בנושא.¹⁰⁶

שמות גאוגרפיים ושמות יישובים בגליל הקשורים בגפן

השם 'בקעת בית הכרם' הוענק לבקעה הפורייה המפרידה בן הגליל העליון לגליל התחתון,¹⁰⁷ ושמה נשתמר בשם הכפר 'מג'ד אל כרום'. השם הוא עדות לכך שהגפן הייתה בעבר גידול חשוב באזור. מכאן גם שמו של המרכז העירוני 'כרמיאל' המרמז לקשר שבין הבקעה לגידול הגפנים.

תיאורי נוסעים

גפני צפת היו ידועות בטיבן המשובח ורבים מהנוסעים באזור מזכירים אותן. סוחר יהודי איטלקי שהגיע לארץ בשנת 1535 מתאר:

וגם בפירות האילן היה בצורת גדול מפני הברד שירד בדמשק והכה כל פרי העץ, זולתי ענבים רבים וטובים ממינים הרבה אכלנו בצפת. וספרו לי אנשי הארץ כי ראו אשכול ענבים אחד משקלו כ"ז רוטולי, שהם כמו קס"ב ליטרא משלנו, וברוך המשביע לרעבים הוא ישביעכם כל טוב בזה ובבא וצדקה תרומם אתכם.¹⁰⁸

104. את הגתות חפר צ' אילן כחלק מחפירת אזור מרות. ראה: צ' אילן וע' דמתי, **מרות, הכפר היהודי הקדום**, תל אביב תשמ"ח, עמ' 24. יוסף בן מתתיהו בתארו את אזור הגליל והפיריאה (עבר הירדן) מזכיר גם גידול גפנים. מתוך המקור העברי לא ברור לאיזה אזור מכוון הוא את דבריו (יוסף, **מלחמת ג, ג, ג**; מהד' שמחוני עמ' 196-197).
105. ז' וייס וא' נצר, **ציפורי**, ירושלים 1994, עמ' 32-37.
106. ראה עבודתו המקיפה של ר' פרנקל, **תולדות עיבוד יין** (לעיל, הערה 2).
107. ראה: נידה פ"ב מ"ז.
108. 'אגרת ר' דוד די רוסי', בתוך: א' יערי (עורך), **אגרות ארץ ישראל**, תל אביב תש"ג, עמ' 184.

ט. גפן בגולן ובחרמון

עדות בתר-מקראית

גידול גפן בגולן לא נזכר בתקופת המקרא, אך לאחר תקופת המקרא יש מספר מקורות וממצאים ארכאולוגיים.¹⁰⁹ בתלמוד הבבלי נזכר מעשה שאירע בבית חורתן המזוהה בגולן,¹¹⁰ בבניית סוכה שהיה בה חשש כלאיים:

מעשה באדם אחד מבקעת בית חורתן שנעץ ד' קונדיסין בארבע פינות השדה, ומתח מזורה עליהם, ובא מעשה לפני חכמים, והתירו לו לענין כלאים... (עירובין יא ע"א).

בתלמוד גם נזכר יין חיוורין עתיק, ונראה שאף מוצאו של זה מן הגולן.¹¹¹

החרמון כאזור גידול גפן וכמקור השראה

הר החרמון הוא אזור קשה לגידולים חקלאיים בכלל, ואף הגפן אינה נפוצה בו, בוודאי לא בחלקים הגבוהים של ההר. באזורים הנמוכים יותר נמצאו בסקרים ובחפירות עדויות לגידול גפן.¹¹²

התלמוד הבבלי מציין שבעקבות חורבן הבית הראשון בטל יין קרוש משניר:

אמר רבי אמי: משחרב מקדש ראשון בטלה... ויש אומרים: אף יין קרוש הבא משניר הדומה כעיוגולי דבלה (סוטה מח ע"ב).

מבלי להיכנס לדיון מעמיק בפירוש אמרה זו, אנו למדים מכאן על סוג של יין שהובא לאחר שנקרש מהחרמון לבית המקדש, ושהיה דומה לעיוגולי דבלה. עם חורבן המקדש התופעה פסקה.

עדות מעניינת לגידול גפן בחרמון מצאנו בפיוט מן המאה העשירית:

יָצָא מִתּוֹךְ כָּלָא / וְגַפֵּן מִחֶרְמוֹן שְׁתִּילִי

109. ד' אורמון, 'בתי גיתות לייצור דבש ענבים בגולן', **טבע וארץ** 4/טז, תשל"ד, עמ' 173-176; מ' הראל, 'כלכלת הגולן, הבשן והחורן בימי המקרא, בית שני, המשנה והתלמוד', בתוך: א' דגני ומ' ענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, א, תשנ"ד, עמ' 279.

110. ראה: ש' קליין, **עבר הירדן היהודי**, וינה תרפ"ה, עמ' 57.
111. "אם אין לו יין קפריסין מביא חמר חיוורין עתיק" (כריתות ו ע"א). קליין מזהה את המקום בגולן. ראה: ש' קליין, שם.

112. באזור ההררי הנמוך נתגלו מספר מתקנים לייצור יין או דבש ענבים. ראה: ש' דר, **תולדות החרמון, אתרים ומקדשים של היטורים**, תל אביב 1994, עמ' 252, 287, 290, 312; הנ"ל, 'גתות הר החרמון', בתוך: א' דגני ומ' ענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, א, תל אביב תשנ"ד, עמ' 299-308. על גתות החרמון ראה גם ע' פיינגרש וד' עיטם (לעיל, הערה 2), עמ' 60.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

(רבי נחמיה בן הימן נשיא).¹¹³

ובימיו מנחה מלא / לאל מוריד ומעלה

פיוט זה עוסק בסיפור נח, ששתל משתילי הגפן שבחרמון כשיצא מהתיבה, וכבר באותו יום נתנה הגפן פירות. פלא זה הוא, כמובן, סימן ברכה שראה הפייטן בהר גבוה זה.

סיכום

המקורות השונים שהצגנו כאן, מעידים שהגפן אכן גדלה באזורים שונים בארץ: מהחרמון בצפון, דרך אזור ההר המרכזי בשומרון וביהודה ועד לצפון הנגב. בגלל תפוצתה והמודעות העממית לגידולה, לחלקיה השונים ולשימושיה המגוונים, היוותה הגפן חלק מעולם התרבות והמשל בארץ ישראל. כן יש לזכור שהגפן הייתה מרכיב חשוב בסל מזונו של האדם, ומכאן חשיבותה הרבה לתחומי החיים כולם. מהגפן הביאו גם נסכים לבית המקדש ובמסגרת מאמר זה ניסינו לזהות חלק מהאתרים מהם הביאו את הנסכים. בין השיטין עולה גם הקשר המתבקש בין המקורות לממצא הארכאולוגי. בחלק גדול מהאתרים שהוזכרו במקורות כמקום גידול הגפן, מצאנו לכך גם עדויות ארכאולוגיות כגתות וכפסיפסים שבהם עושר של מוטיבים שונים של גפן. אף שהעדויות הארכאולוגיות אינן תמיד מן התקופה שמתארים המקורות, הן מחזקות את ידיעותינו על תפוצתה הרחבה של הגפן בארץ ישראל בתקופות הקדומות. קשה להתעלם ממספר היישובים הקדומים שבשםם הופיע מרכיב המזכיר את הגפן, תופעה הממשיכה להתקיים גם כיום. כל העדויות שהבאנו כאן מרמזות על חיבתה ועל חשיבותה של הגפן לאדם בעבר ובהווה ועל השפעתה על עולמו התרבותי.

לסיום נביא מדבריו של אסף הרופא אשר מדגישים שוב את מרכזיותו של היין באזור בתקופות קדומות, בדגש על אזורי הגידול השונים. אסף הרופא היה רופא יהודי במאה השישית ועל שמו ספר עברי בתורת הרפואה שחובר כנראה באותה מאה. ספר זה משמש מקור להכרת מנהגים עתיקים ומצויים בו תיאורים על הצומח באזורנו, ביניהם גם תיאור הגפן וטיבו המשובח של היין מארץ ישראל:

יין לבנון ויין כרמל ויין הרי ירושלים ויין הרי שמרון ויין כפתור ויין מצרים, כל שבעת היינות האלה הם עליונים על מיני יין שבעולם. ויתר היינות הם הבל לעומת אלה כי נבדלים אלה מכל יין לטיב ולריח ולטעם אף למרפא, והכל לפי החוזק.¹¹⁴

113. מ' זולאי (מהדיר), 'פיוטי ר' נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא', **ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה**, ירושלים תשנ"ו, עמ' רכח. ראה גם: י' רוזנסון, 'גפנים בחרמון - עדויות בפיוט ארץ ישראלי ליישוב יהודי באזור החרמון', **קתדרה** 46, תשמ"ח, עמ' 191-193.
114. ז' מונטר, 'אסף הרופא, ספר הרפואות', **קורות ד**, תשכ"ז, עמ' 175. אני מודה לד"ר זהר עמר שהפנה את תשומת לבי למקור זה.

נספח א: אזורים נוספים שבהם גידלו גפנים - רשימה ביבליוגרפית

כיוון שסקירתנו הסתפקה באזכורים ובמקורות מקראיים ובתור-מקראיים, הבאנו כאן למתעניין השלמה ביבליוגרפית חלקית שמדגישה את תפוצת גידול הגפן ומבוססת בעיקר על ממצאים ארכאולוגיים שפורסמו ושלא הוזכרו בגוף המאמר.

הגלבע, עמק חרוד ועמק יזרעאל

צ' גל, 'גידול גפן היין בעמק חרוד וסביבותיו בתקופה הרומית-ביזנטית', בתוך: ר' זאבי (עורך), **ישראל - עם וארץ** ב-ג, תל אביב תשמ"ו, עמ' 129-138.

א' יוגב, 'תל יזרעאל', **חדשות ארכיאולוגיות** צב, תשמ"ח, עמ' 17-18. במדרון הצפוני של התל נמצאו גתות שחלקן משויך לתקופת הברזל.

ז' ספראי ומ' לין, 'המבנה הכלכלי של גבע', בתוך: ב' מזר (עורך), **גבע, תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו שושה משמר העמק**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 154. באזור גבע נמצאו מספר גתות בשטחים החקלאיים סביב ליישוב, והן מעידות על גידול הגפנים באזור.

נ' צורי, **נחלת יששכר, סקר ארכיאולוגי של הגלבע ומורדותיו, עמק יזרעאל והגליל התחתון המזרחי**, ירושלים תשל"ז. בסקר זה (עמ' 4-18) נסקר אזור הגלבע. באתרים הבאים נמצאו שרידי גתות: 5 (ייתכן ששם המקום 'אל כרם' רומז אף הוא על מציאות גפנים במקום), 11, 12, 17, 18, 19, 23, 24, 26, 29, 30.

נ' צימבליסט, 'אל-כרם (כרם אל-ענב) על יד עין חרוד', **ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** יד (א-ב), תש"ח, עמ' 42-43. מופיעה שם חקירת מקור שמו של אתר 'אל כרם', המעיד, כנראה, על גידול גפנים במקום בעבר.

א' רבן, **סקר ארכיאולוגי של ישראל מפת נהלל (28) 16-23**, עמ' 68-69, אתר 82. בסמוך לנהלל נמצאו גתות מסודרות בקבוצות: בכל קבוצה שלוש עד שש גתות.

י' רוזנסון, 'הרי גלבע - על הגלבע במקרא', בתוך: א' דסברג וז' פישרמן (עורכים), **טללי אורות** ח, אלקנה תשנ"ט, עמ' 282-294. ההתייחסות לגפן נמצאת בעמ' 294.

הגליל העליון

מ' אביעם, 'גתות יין ושטחי גידול הזית והגפן בגליל העליון בעת העתיקה', בתוך: ר' זאבי (עורך), **ישראל - עם וארץ** ד, תל אביב תשמ"ח, עמ' 197-210.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נ' פייג, 'גתות יין מהתקופה ההלניסטית בתל אל-סמרייה', בתוך: ר' זאבי (עורך), **ישראל - עם וארץ** ה-ו, תל אביב תש"ן, עמ' 73-91. לצד כביש עכו-נהריה נמצא מכלול גדול של גתות, חלקן עם פסיפס.

א' שיאון, 'בית גיתות רומי באכזיב', **עתיקות** 34, תשנ"ח, עמ' 85-99. במאמר מדובר על בית גתות בנוי היטב, מן הגדולים בארץ, שפעל בעיקר במאה הרביעית. הגת מעידה על גידול גפני יין באזור ואולי אף על ייצוא מנמל אכזיב.

ר' פרנקל, **תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשמ"ד.

דרום הר חברון

ז' ספראי, 'מבני השדה הקדומים - הכפר בארץ-ישראל בתקופה הרומית', **קתדרה** 89, תשנ"ט, עמ' 7-40. הכותב דן בגתות הגדולות שבאזורי אשתמוע וסוסיא המעידות לדעתו על סוג של התיישבות - 'כפר פרטי'. מופיעה שם (עמ' 25) גם מפת תפרוסת גתות סביב לענב א-כביר.

הנ"ל, 'ענב א-כביר - חקלאות ומרעה בסביבות הכפר בתקופה הרומית ביזאנטית', בתוך: ר' זאבי (עורך), **ישראל - עם וארץ** ב-ג, תל אביב תשמ"ו, עמ' 119-128. באזור נתגלו 13 גתות ושני מגדלים, ראה במיוחד עמ' 125.

שפלת יהודה ומישור החוף

ז' הרצוג, 'תל מיכל - תחנת מסחר לחוף הים', **קדמוניות** 55-56, תשמ"א, עמ' 101-102. במאמר מתוארת גת גדולה מהתקופה ההלניסטית: הגת כוללת משטח, בור שקיעה ובור איסוף. קיבולת הגת כ-7000 ליטר.

ע' קלוונר, 'המבנה והמתקנים בחולדה ותפקודם כגת', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 197-208.

הנגב

מ' אבי-יונה, 'רצפת הפסיפס של בית-הכנסת במעון (נירים)', **ארץ ישראל** ו (ספר מ' נרקיס), ירושלים תשכ"א, עמ' 86-93 (איור בעמ' 87). ברשימה זו המחבר דן ברצפה המפוארת שבה מופיעים שריגי גפן היוצאים מאמפורה ויוצרים עיגולים שבתוכם בעלי חיים.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מ' אבן-ארי ואחרים, **הנגב, מלחמת קיום במדבר**, ירושלים 1980, עמ' 191-209. תוצאות של שחזור חקלאות עתיקה בעבדת. בין הגידולים שנוסו היו גם גפנים שעלו יפה כבעבר.

ע' אוריון, **גתות ובתי-בד בהר הנגב**, שדה בוקר תשמ"ב, עמ' 1-22. חוברת זו סוקרת את תפוצת הגתות ובתי הבד בנגב. לכל גת תכנית מפורטת.

ש' אחיטוב, **אסופת כתובות עבריות**, ירושלים תשנ"ג, חרסים מספר: 4-1, 6, 10, 11. מובאות שם תעודות המזכירות יין, אך אין ודאות שהגפנים גדלו במקום מציאת הכתובות.

צ' אילן, 'שרידי חקלאות קדומה באיזור כתף באר שבע', בתוך: ד' אורמן וא' שטרן (עורכים), **אדם וסביבה בדרום השפלה**, גבעתיים 1988, עמ' 192-194. סקר שנעשה באזור באר שבע ומצפון לו מבחין בתלוליות שבהן כנראה גידלו בעבר גפנים.

מ' היימן, **סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת הר חמרן - דרום מערב (1980-1000)**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 21. בסקר נמצאו גתות מהתקופות הביזנטית והערבית הקדומה.

ג' מזור, 'גתות בנגב', **קדמוניות** 53-54, תשמ"א, עמ' 51-60.

י' קידר, **החקלאות הקדומה בהרי הנגב**, ירושלים 1967, עמ' 99-101. סקירת שמונה גתות מהתקופה הביזנטית בנגב המרכזי תוך השוואה בין חלקיהן.

הנ"ל, 'בעיית התלוליות או "תולילת אל ענב", בחקלאות העתיקה בנגב', **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** כ (א-ב), תשט"ז, עמ' 31-43. קידר מציג הצעות שלתלוליות קשר עם גידול גפנים ודוחה את ההצעות האלו.

ע' קלוזנר, 'הגידולים בשדות החקלאות הקדומה בהר הנגב', **טבע וארץ** יב/א, תש"ל, עמ' 9-13. סקירה תמציתית של ענפי החקלאות בשדות המעובדים בנגב.

ר' רובין, **הנגב כארץ נושבת**, ירושלים תשנ"א, עמ' 89-90. דיווח על גידולי הגפן בנגב על סמך שרידי גתות ותעודות היסטוריות.

Y. Aharoni, *Arad Inscriptions*, Jerusalem 1981. בחלק מהאוסטרקונים שנמצאו בערד יש התייחסות לגידול יין, וייתכן שחלקו הופק באזור או בדרום הר חברון. האוסטרקונים בהם מוזכר גידול יין: 4-1, 9, 11, 34, 61.

R. Rubin, 'Settlement and Agriculture on an Ancient Desert Frontier', *GR* 81/2, 1991, pp. 197-205.

עזה

נ' סטון, 'הערות לעניין רצפת הפסיפס משלאל (עין הבשור) ובית המלאכה לפסיפסים באזור עזה', בתוך: ד' יעקבי וי' צפריר (עורכים), **יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ ישראל הביזנטית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 207-214. המאמר דן בשרידי כנסייה באזור עזה שבהם מוטיבים שונים, ביניהם עיטור של גפן המעיד על תפוצת הגפן באזור זה.

P. Mayerson, 'The Gaza "Wine" Jar (Gazition) and "Lost" Ashkelon Jar (Askalonion)', *IEJ* 42, 1992, pp. 76-80.

Ibid., 'The Wine and Vineyards of Gaza in the Byzantine Period', *BASOR* 257, 1985, pp. 75-80.

סיני

י' פינקלשטיין וי' טפר, 'דיר אנתוש בדרום סיני ותעשיית היין במדבר', **טבע וארץ** כד/1, תשמ"ב, עמ' 28-31.

בית שאן

ג' אלעד, 'החליפה אבו אלעבס אלספאח, המהדי העבאסי הראשון - בעקבות כתובת לא ידועה מבית שאן', בתוך: ע' פליישר, מ"ע פרידמן וי' קרמר (עורכים), **משאת משה**, תל אביב תשנ"ח, עמ' 29-32. תיאורי גפן מבית שאן על ידי משוררים מוסלמים במאות האחת עשרה-הארבע עשרה.

ג' פרסטר, ערך 'בית שאן', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 1, ירושלים 1992, עמ' 221-225.

אשקלון

א' דבורז'צקי, 'פעילות כלכלית ומוצרי חקלאות ייחודיים של אשקלון מהתקופה ההלניסטית ועד התקופה הביזנטית', בתוך: א' ששון, ז' ספראי ונ' שגיב (עורכים), **אשקלון - עיר לחוף ימים**, אשקלון תשס"א, עמ' 119-134. תיאור ענפי כלכלה ייחודיים לאזור אשקלון ובהם גידול ענבים לייצור יין.

י' דן, 'הסחר הבינלאומי של ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית', **קתדרה** 23, תשמ"ב, עמ' 17-21. במאמר דיון בנושא יין מאשקלון, מעזה ומהנגב שיוצא לחוץ לארץ, בהסתמך על ממצא ארכאולוגי ומקורות היסטוריים.

י' ישראל, 'אשקלון', **חדשות ארכיאולוגיות** ק, תשנ"ד, עמ' 88. במאמר מתוארת גת גדולה שכללה ארבע ברכות ששימשו תאי המתנה, וכן שתי ברכות איסוף מתומנות. בשטח E נחשפה גת עם לפחות שש ברכות סחיטה.

הנ"ל, "אחוזת המיל השלישי" באשקלון, בתוך: א' ששון, ז' ספראי ונ' שגיב (עורכים), **אשקלון - עיר לחוף ימים**, אשקלון תשס"א, עמ' 213-226. המאמר דן באחוזת חקלאית בה ייצרו יין, שמן וקנקני אגירה.

פ' נחשוני, 'אשקלון, מגדל (צפון)', **חדשות ארכיאולוגיות** קז, תשנ"ז, עמ' 117-118. נסקרת גת עם שני בורות איגום.

פ' פביאן, פ' נחשוני ומ' עין גדי, 'אשקלון, חמאמה', **חדשות ארכיאולוגיות** קא-קב, תשנ"ד, עמ' 95-96. מתוארת גת שכללה ארבעה תאי אחסון, שני משטחי אחסנה ושני בורות איגום.

P. Mayerson, 'The Use of Ascalon Wine in the Medical Writers of the Fourth to the Seventh Centuries', *IEJ* 43/1, 1993, pp. 169-173

L.E. Stager, 'Ashkelon and The Archaeology of Destruction: Kislev 604 BCE', *Eretz-Israel* 25, 1996, pp. 61-74. תיאור של שלושה משטחי דריכה ואיגום ליין מתקופת הברזל (שם, עמ' 62-65).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נספח ב: עיטורי גפן בבתי כנסת קדומים בארץ ישראל

בבתי כנסת קדומים רבים הפזורים בארץ ישראל השתמשו בגפן כעיטור.¹¹⁵ הגפן נפוצה כמוטיב קישוטי כנראה מסיבות סמליות ואולי גם משום שהיא גדלה בסביבות היישוב. ריכוזו כאן את המידע בנושא זה כדי להשלים את תמונת תפוצת הגפן ושימושיה.¹¹⁶ סדר אזכורם של בתי הכנסת הוא מצפון לדרום.

בית הכנסת	תיארוך*	פרטים	מקורות נבחרים**
ברעם (גליל עליון)	מאה ג	שריגי גפן עם אשכולות ענבים מעל כותרת הכניסה.	קוהל ווצינגר 1916, עמ' 90, 94.
דלתון (גליל עליון)	?	במשקוף בית הכנסת משולב גמלון שבו קונכייה ומשני צדיה גפנים.	אילן תשנ"א, עמ' 28; נוה תשל"ח, עמ' 146-144.
עמוקה (גליל עליון)	?	נמצא בו בעבר שבר לוח שיש עליו תבליט של גפן, אולי חלק מלוח סורג.	אילן תשמ"ז, עמ' 35; אילן תשנ"א, עמ' 53.
מרות (גליל עליון)	מאות ד-ו	שלוש אבני כרכוב שעליהן גילוף גפן.	אילן תשמ"ח, עמ' 48.
עין נשוט (גולן)	מאה ה	אשכולות ענבים על גבי אפריז.	מעוז 1993, לוח 70.
אחמדיה (גולן)	?	שבר משקוף שעליו תבליטי ראש שור, יונה ואשכול ענבים.	כוכבי תשל"ב, עמ' 269; נוה תשל"ח, עמ' 146; אילן תשנ"א, עמ' 65.
א-רפיד (גולן)	מאה ה	חלק לא מוגדר.	מעוז 1993, לוח 16.
א-דיכה (גולן)	מאה ה	לוח אבן עגול, אולי חלק ממשקוף - מעל לגמלון שריגי גפן.	גודינאף III 1953, עמ' 114- 116; מעוז 1993, לוח 8.
בתרה (גולן)	?	כותרת שעליה גפנים וציפור.	אילן תשמ"ז, עמ' 97-95; אילן תשנ"א, עמ' 72; מעוז 1993, לוח 49.

115. לנושא הגפן כעיטור בתי כנסת, ראה: א' עובדיה, 'אמנות הפסיפס בבתי-כנסת עתיקים בארץ ישראל', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **בתי כנסת עתיקים, קובץ מחקרים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 185-203.

116. על מוטיבים באמנות בבית הכנסת, ראה: ר' טלגם, 'פסיפסי ארץ-ישראל לאור תגליות השנים האחרונות', **קדמוניות** 116, תשנ"ט, עמ' 79-80.

* התיארוך מתייחס לתקופה שבה היה קיים מוטיב הגפן בבית הכנסת.

** ברשימת המקורות המובאת בזה ציינו את המקורות שבהם מוזכרים מוטיבי הגפן או שניתן לראותם בצילום או בציור.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מקורות נבחרים	פרטים	תיארוך	בית הכנסת
קוהל ווצינגר 1916, עמ' 12, 13, 17; גודינאף 1953, איורים 470, 477; פרסטר 1983, עמ' 238; אילן תשנ"א, מבוא, עמ' 156-157.	פרטים רבים שבהם שילוב של גפנים, גמלון עם ענפי גפן היוצאים מאמפורה, כותרת.	מאות ד-ה	כפר נחום (גליל תחתון)
גודינאף III 1953, איורים 549, 550; מעוז 1993, לוח 102, 103.	שריגי גפן ואשכולות ענבים בשתי המזוזות והמשקוף וכן גפן בין שני זוגות ציפורים.	מאה ו	כנף (גולן)
מעוז 1993, לוח 91, 92.	לוח אבן (אפריז?), אשכולות ענבים ושריגים.	מאה ה	אום אל קנטיר (גולן)
גודינאף III 1953, איורים 619, 620, 622; אילן תשנ"א, עמ' 97.	משקוף מעוטר בכדים ובשריגי גפן.	?	נווה (גולן)
קוהל ווצינגר 1916, עמ' 45, 50, 58; גודינאף III 1953, איורים 488, 489, 502, 592; פרסטר 1983, עמ' 238-239; אילן תשנ"א, עמ' 151.	כורמים ואשכול ענבים על אפריז.	מאות ד-ח	כורזים (גליל תחתון)
אילן תשמ"ז, עמ' 63; אילן תשנ"א, עמ' 119.	שחזור משקוף ושבר אפריז.	?	בית גן (גליל תחתון)
אילן תשמ"ז, עמ' 52; אילן תשנ"א, עמ' 165.	שבר של משקוף מעוטר באמפורה ובגפנים.	?	סג'רה (גליל תחתון)
גודינאף III 1953, איור 654.	ברצפה מדליונים ובעלי חיים בתוך שריגי גפן.	מאות ה-ו	עוספיה (כרמל)
דותן תשכ"ט, עמ' 20 והצילום מולו; דותן 1992, עמ' 516; רוט-גרסון תשמ"ז, עמ' 70.	ברצפת הפסיפס המתארת את עונות השנה, בתקופת תשרי, דמות מחזיקה אשכול ענבים.	מאות ד-ו	טבריה
גודינאף III 1953, איורים 563, 564.	סורג כניסה, אשכול ענבים היוצא מתוך קרן שפע.	מאות ד-ו	חמת טבריה
בהט תשל"ב, עמ' 55-58; פרסטר 1983, עמ' 251; רוט-גרסון תשמ"ז, עמ' 42; פרסטר תשמ"ח, עמ' 202-203; אילן תשנ"א, עמ' 176-179.	בפסיפס בית הכנסת יש שטיח שריגי גפן מאוכלס בדמויות.	מאה ו	בית שאן [בית אונטיס]

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מקורות נבחרים	פרטים	תיארוך	בית הכנסת
אילן תשנ"א, עמ' 172.	אשכול ענבים בפינת רצפת הפסיפס.	מאות ה-1	באלה [מעוז חיים] (בקעת בית שאן)
גודינאף III 1953, איורים 635, 633, 632.	ברצפת הפסיפס, שריגי גפן בפנל המקיף את כל הפסיפס.	מאות ה-1	בית אלפא (עמק בית שאן)
מגן תשנ"ג, עמ' 78-79.	אשכולות ענבים במדליון המופיע בפסיפס בית הכנסת (השומרונים), בצדו הצפוני.	מאות ב-ג	חורבת סאמרה (שומרון)
מגן תשנ"ג, עמ' 82-83.	כותרת של עמוד שבה אמפורה עם שריגי גפן, כנראה מבית הכנסת (השומרונים) בהר גריזים.	?	הר גריזים (שומרון)
בר"ג ופורת תש"ל, עמ' 97- 100; אילן תשנ"א, עמ' 320- 321.	ברצפת הפסיפס במרכז בית הכנסת, בפינות הריבוע, אשכול ענבים בין כל זוג טווסים.	מאה ה	עין גדי (מדבר יהודה)
עובדיה תשכ"ט, עמ' 124-126; עובדיה תשמ"ח, עמ' 194; רוט-גרסון תשמ"ז, עמ' 93-94; אילן תשנ"א, עמ' 289-290.	רצפת פסיפס, בסטראות יש מדליונים עשויים שריגי גפן היוצאים מאמפורה ובתוכם משובצים בעלי חיים.	מאה ו	עזה
עובדיה תשמ"ח, עמ' 194-195; אילן תשנ"א, עמ' 283-285.	ברצפת פסיפס עיטור גפן היוצאת מכד ושריגיה יוצרים מדליונים שבתוכם בעלי חיים.	מאות ה-1	מעון (נירים)

מקורות לטבלה

אילן תשמ"ז = צ' אילן, בתי כנסת בגליל ובגולן, אריאל 52, תשמ"ז.
 אילן תשמ"ח = צ' אילן, מרות הכפר היהודי הקדום, תל אביב תשמ"ח.
 אילן תשנ"א = צ' אילן, בתי-כנסת קדומים בארץ-ישראל, תל אביב תשנ"א.
 בהט תשל"ב = ד' בהט, 'בית הכנסת בבית שאן - סקירה ראשונה', קדמוניות 18,
 תשל"ב, עמ' 55-58.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בר"ג ופורת תש"ל = ד' בר"ג וי' פורת, 'בית-הכנסת בעין-גדי', קדמוניות 11, תש"ל, עמ' 97-100.

גודינאף 1953 = E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period I-XII*, New York 1953-1956.

דותן תשכ"ט = מ' דותן, 'בתי-הכנסת בחמת-טבריה', קדמוניות 4, תשכ"ט, עמ' 116-123.

דותן 1992 = מ' דותן, ערך 'חמת טבריה', בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 2, ירושלים 1992, עמ' 514-519.

כוכבי תשל"ב = מ' כוכבי (עורך), **יהודה, שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים תשל"ב.

לוין 1981 = L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981.

מגן תשנ"ג = י' מגן, 'בתי כנסת שומרוניים', קדמוניות 99-100, תשנ"ג, עמ' 66-90.

מעוז 1993 = צ' מעוז, **אדריכלות ואומנות בתי כנסת עתיקים בגולן**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1993.

נוה תשל"ח = י' נוה, **על פסיפס ואבן**, ירושלים תשל"ח.

עובדיה תשכ"ט = א' עובדיה, 'בית-הכנסת בעזה', קדמוניות 4, תשכ"ט, עמ' 123-124.

עובדיה תשמ"ח = א' עובדיה, 'אמנות הפסיפס בבתי-כנסת עתיקים בארץ ישראל', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **בתי כנסת עתיקים - קובץ מחקרים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 185-203.

פרסטר 1983 = ג' פרסטר, 'בתי-הכנסת בגליל', בתוך: א' שמואלי ואחרים (עורכים), **ארצות הגליל**, ירושלים 1983, עמ' 231-256.

פרסטר תשמ"ח = ג' פרסטר, 'נושאים אלגוריים וסמליים בעלי משמעות נוצרית בעיטורי רצפות הפסיפס של בתי כנסת במאה השישית בארץ-ישראל', בתוך: ד' יעקבי וי' צפריר (עורכים), **יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ-ישראל הביזאנטית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 198-206.

קוהל ווצינגר 1916 = H. Kohl and C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilaea*, Leipzig 1916.

רוט-גרסון תשמ"ז = ל' רוט-גרסון, **הכתובות היווניות מבתי-הכנסת בארץ-ישראל**, ירושלים תשמ"ז.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נספח ג: גתות שיצאו מכלל שימוש ועברו הסבה לצרכים אחרים

גתות ששימשו בתקופות מסוימות לצורך הפקת יין עברו לעתים הסבה לצרכים אחרים. תופעה זו קשורה פעמים הרבה עם השתלטות האסלאם והאיסור לשתות יין, אך לעתים גורמיה אחרים. אנחנו מרכזים כאן את המידע על גתות כאלה הידועות לנו באזורים שונים בארץ, במגמה להשלים את התמונה הכללית בנושא הגפן, גידולה והתמורות שחלו בו.

מיקום	מטרת שינוי הייעוד	תיארוך	מקורות
גת פסיפס בחניון המעיינות בפרק איילון	משטח הדריכה של הגת הפך לחצר של מערת קבורה	התקופה הרומית	י' הירשפלד, 'גתות יין קדומות באיזור פארק איילון', ארץ ישראל טו (ספר יוחנן אהרוני), ירושלים תשמ"ו, עמ' 385-386.
תל זיף	מערת קבורה	התקופה הרומית	י' ברוך, 'גיתות, מערות וקברים ליד תל זיף', עתיקות 32, תשנ"ז, עמ' 99-100.
רמת הנדיב - גת מזרחית	בור איסוף המשמש כבשן סיד	התקופה הרומית-ביזנטית	י' הירשפלד ור' בירגר, 'בתי אחוזה וגתות ברמת הנדיב', קדמוניות 83-84, תשמ"ט, עמ' 107-108; Y. Hirschfeld & R. Birger-Calderon, 'Early Roman and Byzantine Estates near Caesarea', <i>IEJ</i> 41, 1-3, 1991, pp. 95-97.
צור נתן	כבשן סיד	סוף התקופה הרומית	א' איילון, 'סופה של תעשיית היין הקדומה במישור החוף המרכזי', בתוך: ז' ספראי ואחרים (עורכים), חקרי ארץ , רמת גן תשנ"ז, עמ' 151 והערה 7.
עיי נחש (בסמוך לבית גוברין)	מערת קבורה ובור מים	התקופה הרומית המאוחרת או הביזנטית	ב' זיסו, 'עיי נחש', חדשות ארכיאולוגיות 109, תשנ"ט, עמ' 132-133.
אשקלון, חמאמה	אתר שפיכת פסולת	מאות ד-ה; מאה ו	פ' פביאן, פ' נחשוני ומ' עין גדי, 'אשקלון, חמאמה', חדשות ארכיאולוגיות קא-קב, תשנ"ד, עמ' 95-96.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מיקום	מסרת שינוי הייעוד	תיארוך	מקורות
סומקה גת 12	בור איסוף בתוכו נבנה תנור	הגת מתוארכת לתקופה הרומית והתנור כנראה לימי הביניים	ש' דר, סומקה, עיירה יהודית בכרמל, תל אביב תשנ"ח, עמ' 187-183.
בית וגן	מערת קבורה	מימי הבית השני, התקופות הביזנטית והאסלאמית	ע' שיאון וע' ראם, 'ירושלים, בית וגן', חדשות ארכיאולוגיות 110, תש"ס, עמ' 84-85.